

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Однією з визначальних характеристик сучасного світу, в якій немов у дзеркалі відображаються всі проблеми, прорахунки, але в той же час і досягнення суспільства, є урбанізованість. Урбанізаційний перехід, який відбувся на українських землях за радянських часів, став логічним результатом попередніх етапів урбанізаційного процесу, і в той же час знаменував початок якісно нового етапу “міської історії”, коли домінування міст у політичній, адміністративній, культурній та інших сферах буття доповнилося і в той же час закріпилося чисельним переважанням городян над мешканцями сільської місцевості. І хоча з моменту урбанізаційного переходу Україна зазнала багато в чому кардинальних змін, урбанізація залишилась однією з домінант її розвитку.

За таких умов неабиякої актуальності набуває звернення до минулих етапів урбанізації, під час яких формувалися витoki тієї ролі, яку відіграють міста і міський образ життя в сучасній державі.

Необхідною передумовою для створення узагальнюючого дослідження з історії урбанізаційних процесів в Україні є реконструкція відповідних процесів на теренах її регіонів. Адже тривалий час в умовах відсутності власної державності національна історія розвивалася саме як історія регіонів.

Особливо актуальним є дослідження урбанізації на землях Південної України. Адже, з одного боку, саме тут знаходиться найбільш урбанізована на сьогодні складова України – Донбас, саме на Півдні зосереджено три з п’яти українських міст, в яких населення до 2010 р. перевищувало мільйон осіб. З іншого боку, саме Південна Україна, згідно зі вкоріненою історіографічною традицією, вважається регіоном, який не має тривалої “міської історії” і чи не всіма досягненнями на шляху урбанізації зобов’язаний “цивілізаторській місії” Російської імперії, а згодом – і Радянського Союзу.

Тож поряд із пошуками коріння “міської традиції” непересічного значення набуває дослідження характеру, специфіки та конкретики урбанізаційних процесів у регіоні за імперської доби. Причому чи не вирішальним для розуміння цих процесів є звернення до періоду, що слідував за початком реформ Олександра II – адже саме з цим часом традиційно асоціюється поширення Україною модернізації, складовою якої зазвичай і вважається урбанізація. І саме стосовно цього часу в “міській” історіографії наявний цілий комплекс лакун, фактографічних помилок і кліше, що, будучи зумовлені використанням традиційного кола джерел і тривалим домінуванням класового підходу, не давали змоги побачити цілісну коректну картину урбанізації Південної України, підміняючи її “біографіями” окремих міст або ж висвітленням лише окремих аспектів “міської історії”, часто – без бачення місця цих аспектів у загальній логіці урбанізації.

Отже, потреба в ґрунтовному узагальнюючому дослідженні, присвяченому саме урбанізаційним процесам у південноукраїнському регіоні другої половини XIX – початку XX ст., давно назріла.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами й темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках наукових тем кафедри джерелознавства,

історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету “Дослідження з історії Запорізького краю в особистостях та подіях” (номер державної реєстрації 0103U007133) та “Історична пам’ять етносоціальних груп як складова формування толерантного суспільства Степової України” (номер державної реєстрації 0108U001330).

Об’єктом дослідження є урбанізація як процес міської розбудови, зростання ролі міст і поширення міського образу життя.

Предметом вивчення виступають урбанізаційні процеси в південноукраїнському регіоні 1861-1904 рр.

Нижня межа **хронологічних рамок дослідження** пов’язана із початком “великих реформ”, які, суттєво вплинувши на всі аспекти життя південноукраїнського “міського простору”, знаменували новий етап у його розвитку вже самою емансипацією селянства, міграція якого до міст стала потужним фактором урбанізації. Верхньою межею визначений канун першої російської революції, в ході якої міське життя Півдня, як і Російської імперії в цілому, зазнало важливих змін, пов’язаних із потужним соціальним вибухом і формуванням нових суспільно-політичних реалій.

Територіальні межі праці визначаються традиційним для історіографії розумінням під терміном “Південна Україна” такої, що нині перебуває в межах України, території Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній у кордонах, які існували наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. На сьогодні це територія Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської, Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Луганської областей, Автономної Республіки Крим.

Мета роботи полягає у реконструкції урбанізаційних процесів у південноукраїнському регіоні другої половини ХІХ – початку ХХ ст., висвітленні трансформації мережі, еволюції системи управління міських поселень, їхнього місця у господарському розвитку Півдня, соціокультурних аспектів урбанізації, специфіки міського населення.

Досягнення зазначеної мети передбачає вирішення наступних **дослідницьких завдань**:

- аналіз стану наукової розробки проблематики;
- формування та характеристика репрезентативної джерельної бази дослідження;
- окреслення методологічних підходів, характеристика методів, що використовуються при підготовці роботи;
- аналіз типологій і динаміки змін у мережі міських поселень;
- визначення місця міських поселень у системі державного управління;
- простеження специфіки становлення та розбудови органів міського самоврядування;
- характеристика господарського освоєння “міського простору” Південної України;
- розгляд змін соціальної стратифікації та соціальної мобільності;
- встановлення ролі міських поселень у суспільному житті регіону;
- показ ролі міст як культурних центрів;

- висвітлення ролі міських поселень у розбудові системи освіти та охорони здоров'я;
- вивчення демографічних процесів у “міському просторі” Півдня;
- розкриття особливостей етнічного складу городян;
- з'ясування специфіки і взаємозалежності ментальностей міського населення і мешканців сільської місцевості, їх трансформацій в умовах модернізації;
- встановлення особливостей міської повсякденності.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає насамперед у тому, що урбанізаційні процеси в південноукраїнському регіоні 1861–1904 рр. вперше стали предметом спеціального комплексного дослідження. Дисертанткою проведена евристична робота, в результаті якої неопубліковані джерела з проблематики дослідження виявлені в 27 архівних, музейних і бібліотечних установах України та Росії. Значний відсоток виявлених джерел вводиться до наукового обігу вперше.

У ході проведеного дослідження одержано результати, які мають наукову новизну, а саме:

- зроблено спробу реконструкції мережі міських поселень Південної України та відстеження її трансформацій;

- за законодавчими джерелами простежено тенденції в зміні уваги офіційного Петербурга до кожного міста Південної України; досліджено еволюцію мережі управлінських структур, розміщених у міських поселеннях регіону; конкретизовано характер взаємин органів міського самоврядування та розташованих у містах земських структур;

- виявлено специфіку формування і стану меж “міського простору” в розумінні території окремих міських поселень; зроблено узагальнення щодо темпів, характеру та особливостей містобудування, благоустрою міських поселень; отримало подальшого розвитку вивчення змін в економічних функціях міських поселень, провідних тенденцій їхнього економічного розвитку, специфіки модернізаційних процесів у економічній сфері міських поселень Південної України у порівнянні з сільською місцевістю Півдня і міськими поселеннями інших регіонів;

- у контексті дослідження соціокультурних аспектів урбанізаційних процесів розглянуто зміни в соціальній стратифікації населення як окремих південноукраїнських міст, так і “міського простору” регіону в цілому; акцентовано увагу на специфіці соціальних процесів у містах у порівнянні із населеними пунктами інших типів; вивчено розширення мережі культурних установ, закладів освіти і охорони здоров'я;

- простежено зміни чисельності населення окремих міст, городян регіону в цілому у відповідності з показниками змін загальної чисельності мешканців трьох південноукраїнських губерній; звернуто увагу на роль міграції, природного приросту і розширення мережі міських поселень у зростанні відсотку мешканців “міського простору”; уточнено специфіку етнічного складу городян Півдня; з'ясовано специфіку, взаємозалежність, трансформації ментальностей міського населення і мешканців сільської місцевості, особливості повсякденності “міського простору” Півдня та його складових.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що вміщені у ній емпіричний матеріал, теоретичні інтерпретації, узагальнення та положення можуть бути використані при створенні узагальнюючих досліджень з історичної урбаністики, регіональної історії, історії України, при розробці вузівських і шкільних підручників, а також при формуванні муніципальної та регіональної політики органів місцевого самоврядування та вертикалі виконавчої влади.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані у дисертації наукові положення та висновки належать особисто здобувачу та є його науковим доробком. Дисертаційна робота є самостійно виконаною працею, у якій викладене авторське бачення та вирішення поставленої наукової проблеми – урбанізаційних процесів на теренах Південної України.

Апробація результатів дослідження. Основні результати та зміст роботи обговорено на засіданнях кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету.

Окремі фрагменти й положення праці оприлюднювалися в Україні, Румунії, Польщі, Росії на таких наукових форумах: I Міжнародному конгресі “Національна перлина Запорозжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця” (Запоріжжя, вересень 2004 р.), IV регіональній краєзнавчій конференції “Придніпров’я давнє і сучасне: невідомі та маловідомі сторінки історії та культури” (Дніпропетровськ, березень 2005 р.); Всеукраїнській науковій конференції “Іван Сірко в контексті дослідження феномену українського степового порубіжжя XVI-XVIII ст.” (Нікополь, листопад 2005 р.), Міжнародній науковій конференції “Нижньодунайський регіон в XV-XX ст.: історичні, етнічні та культурні трансформації” (Одеса – Тульча (Румунія), травень 2008 р.); Міжнародній науковій конференції “Північне Приазов’я у філософсько-історичному та філологічному вимірі” (Бердянськ, травень 2008 р.), Всеукраїнській науковій конференції “Усна історія в науковому дослідженні” (Запоріжжя, травень 2008 р.), Міжрегіональній науково-практичній конференції “Особливості державної політики у соціокультурній ситуації в Україні. Шляхи формування у молоді національної свідомості і патріотизму на основі традицій українського народу та запорозького козацтва” (Запоріжжя, жовтень 2008 р.), “II Новицьких читаннях” (Запоріжжя, жовтень 2008 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції “II Корфовські педагогічні читання” (Бердянськ, листопад 2008 р.), Міжнародній науковій конференції “Історія Степової України XVII – початку XX століття” (Запоріжжя, травень 2009 р.), воркшопі з міської історії Центру міської історії Центрально-Східної Європи (Львів, вересень 2009 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України” (Запоріжжя, жовтень 2009 р.), Міжнародній науковій конференції “Міфи і стереотипи в історії Польщі та України XIX і XX ст.” (Лодзь (Польща), жовтень 2009 р.), Міжнародній науковій конференції “Військо Запорозьке як символ свободи і незалежності” (Запоріжжя, жовтень 2009 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції “III Всеукраїнські Корфовські читання” (Бердянськ, жовтень 2009 р.), VI Дніпропетровській обласній історико-краєзнавчій конференції “Історія Дніпровського Надпоріжжя” (Дніпропетровськ, квітень 2010 р.), Всеук-

раїнській науково-практичній конференції “IV Всеукраїнські Корфовські читання” (Бердянськ, травень 2010 р.), Всеукраїнській науковій конференції “Історія Степової України XVII-XX століття” (Запоріжжя, травень 2010 р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Духовно-нравственное воспитание и развитие: традиции и современность” (Іваново (Росія), вересень 2010 р.), Міжнародній науковій конференції “Историческая антропология пограничья: коммуникация – культура – ландшафт” (Петербург – Стара Ладога (Росія), вересень 2010 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції “Історія запорозького козацтва в пам’ятках та музейній практиці” (Запоріжжя, жовтень 2010 р.), XI Міжнародній науковій конференції “Болгари Північного Причорномор’я” (Мелітополь, жовтень 2010 р.), Міжнародній науковій конференції “Історична наука, історична пам’ять і національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі” (Черкаси, жовтень 2010 р.), Міжнародній науковій конференції “Греки в Північному Причорномор’ї: історія та культура (XVIII – початок XXI ст.)” (Одеса, листопад 2010 р.), а також при проведенні дисертанткою наукового семінару “Усна історія та її наукові можливості” (Інститут Історії України НАН України, червень 2009 р.) та презентації ““Свої серед чужих, чужі серед своїх?”: сприйняття городянами Північного Приазов’я селян-переселенців і місце останніх у соціальній структурі міст краю першої третини XX століття (проект історико-археографічних експедицій)” (Центр міської історії Центрально-Східної Європи, лютий 2010 р.).

Публікації. Результати дослідження відображені у 95 публікаціях: 1 монографії (35 умовних друкованих аркушів), 7 археографічних виданнях (загальний обсяг – 336 умовних друкованих аркушів, з них 184 належать безпосередньо дисертантці), 1 брошурі (5 умовних друкованих аркушів), 86 інших наукових працях (з них 33 – наукові статті у фахових виданнях).

Структура дисертаційного дослідження обумовлена поставленими метою та завданнями. Робота складається зі вступу, 6 розділів, 17 підрозділів, висновків, додатків (133 сторінки), списку використаних джерел та літератури (2279 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 782 сторінки машинопису, з них основна частина – 398 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність, відображено зв’язок роботи з науковими програмами, планами та темами, визначено об’єкт і предмет, хронологічні й територіальні межі, мету і завдання дослідження, вказано на наукову новизну і практичне значення дисертації, наведено дані про апробацію результатів дослідження і публікації, структуру роботи.

У першому розділі – “**Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження**” – аналізуються стан наукової розробки проблематики урбанізаційних процесів на півдні України, джерельна база дослідження, окреслюються методологічні підходи, характеризуються методи, використані при підготовці роботи.

Вихідним пунктом підрозділу “*Історіографія урбанізаційних процесів на півдні України*” стало чітке усвідомлення того, що для багатьох праць з історичної урбаністики притаманна міждисциплінарність, і предмет дисертаційного дослідження не обмежується самою історією міст.

Історіографічний доробок систематизований за такими тематичними групами: 1) праці, що стосуються урбанізаційних процесів безпосередньо Південної України; 2) роботи, в яких йдеться про різні аспекти урбанізації на інших українських землях, або ж у Російській імперії в цілому чи її неукраїнських складових; 3) дослідження з урбанізаційної проблематики, в яких безпосередньо не йдеться про зазначені вище території. Таке групування досліджень за ознакою їхніх географічних рамок, по-перше, дає змогу визначити місце в загальному доробку з історичної урбаністики, що посідають наявні на сьогодні дослідження безпосередньо з різних аспектів урбанізаційних процесів на півдні України другої половини XIX – початку XX ст.; по-друге, передбачає можливість звернути увагу на асинхронність історіографічних процесів; по-третє, дозволяє розглянути комплекс використаних при написанні дисертації праць, не обмежуючись дисциплінарними чи методологічними рамками. При цьому вже в межах кожної тематичної групи проблемна історіографія розглядається не просто у формі бібліографічного покажчика, а зі зверненням уваги на методологічні підходи, тенденції, на специфіку історіографічної ситуації.

У рамках *першої* визначеної тематичної групи умовно виокремлюються шість хронологічних періодів: 1) 1861-1904 рр.; 2) 1905 р. – 1910-і рр.; 3) 1920-і – початок 1930-х рр.; 4) початок 1930-х – середина 1950-х рр.; 5) середина 1950-х – друга половина 1980-х рр.; 6) з кінця 1980-х рр. до сьогодення.

Виокремлення періоду до 1905 р. зумовлене не лише тим, що саме цей час включено в хронологічні рамки дисертаційного дослідження, а отже, низка створених тоді праць певною мірою можуть розглядатися не тільки як складові історіографії, але і як джерела з проблематики урбанізаційних процесів на Півдні. Важливою складовою урбанізації були соціальні процеси, на які події першої російської революції справили неабиякий вплив; на це досить чітко відреагувала історіографія, і в дослідженнях, які створювалися починаючи з 1905 р., вже проглядає пошук причин революційних подій, а отже, намагання поглянути на всі процеси, що мали місце раніше, у тому числі – і на урбанізаційні, “з висоти нового досвіду”. Попри це, у 1905 р. не відбулося якоїсь докорінної зміни методологічних підходів, складу науковців, які займалися урбанізаційною проблематикою тощо. Тож перший та другий періоди характеризувалися багато в чому схожими рисами.

Праці першої групи, що побачили світ до 1920-х рр., мають неабияку цінність перш за все для реконструкції історії урбанізаційних процесів на мікрорівні. Разом із тим цей час позначився появою низки узагальнюючих праць, які стосувалися міст Європейської Росії в цілому, але при цьому містили цілі блоки, присвячені безпосередньо “міському простору” Південної України. Йдеться передусім про монографію географа В.П. Семенова-Тян-Шанського “Місто і село в Європейській Росії” (1910 р.).

Згідно з домінуючим позитивістським підходом, слідування за джерелами розглядалось як найбільш оптимальний принцип викладення матеріалу; це ж визначало фактографічність досліджень.

Із установленням на теренах і Півдня, і України в цілому радянської влади, попри зміни суспільно-політичного устрою та національної свідомості, деякий час ще зберігались і ті підходи до висвітлення проблем, що стосувалися урбанізаційних процесів, які існували раніше. “Золотий вік” українського краєзнавства позначився поживанням інтересу до місцевої (у томі числі й міської) історії.

Закріплення панування марксистської ідеології знаменувало початок якісно нового етапу вивчення проблем, дотичних до урбанізаційних процесів на півдні України. До кінця 1980-х рр. найбільшу увагу привертала проблемами історії міст регіону, пов’язані з економічним розвитком (із наголосом на вивчення історії окремих промислових підприємств, що передбачалося ще рішенням ЦК ВКП(б) від 10 жовтня 1931 р.) та класовою боротьбою (тут доречно згадати тезу В.Ф. Солдатенка про те, що теоріям революцій присвячена велетенська література, і історіографія революцій “просто гігантська, мабуть, і сьогодні не піддається точному обліку”¹).

Разом із тим, починаючи з середини 1950-х рр., спостерігається посилення уваги до вивчення історії окремих населених пунктів, що значною мірою обумовлювалося впливом “відлиги”. Помітний прогрес у вивченні “міської історії” пов’язаний із роботою над “Історією міст і сіл Української РСР”.

Із методологією радянських авторів помітно дисонували підходи західних науковців (Ф. Скіннера, Р. Тейда, П. Герлігі, С. Ципперштейна), які в цей час зверталися до проблем урбанізації на півдні України.

Початок нового етапу в історіографії урбанізаційних процесів безпосередньо на Півдні зумовлений “перебудовчими процесами” і проголошенням невдовзі незалежності України, з чим було прямо пов’язано поживання загального інтересу до минулого і початок активного пошуку методологічних підходів до його вивчення. Пострадянські науковці опинилися в ролі наздоганяючих, будучи змушені багато в чому проходити шлях, давно вже подоланий західною історіографією. Разом із тим у цей період спостерігається повернення частини авторів до традицій історіописання XIX – початку XX ст. Справжній бум краєзнавчих студій знаходить вияв у появі чисельних публікацій з історії окремих міських вулиць, міст регіону.

Усе більшої популярності набуває звернення до регіональної історії. При тому, що з огляду на розлогість урбаністичної проблематики чи не в кожній дисертації, присвяченій Південній Україні, так чи інакше зачіпаються питання, цікаві в контексті урбаністичного дослідження, низка дисертаційних робіт стосується і безпосередньо “міської історії” (Д.Ю. Аверіна-Лугова, В.В. Дмитрієв, Л.Л. Левченко, С.Б. Надибська, А.Х. Маргулов, О.М. Марченко, Н.В. Мельник, О.В. Черемісін, А.М. Шевченко, Я.В. Шевчук-Бела та ін.). Питання “міської історії” розглядаються у працях Д.М. Чорного, Л.О. Цибуленко,

¹ Солдатенко В.Ф. Революційний чинник в українській історії / В.Ф. Солдатенко // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип.30. – С.5.

С.М. Стременовського, О.С. Двуреченської, М.В. Крилова, В.Є. Полякова, Г.І. Гончарука, О.Ю. Нагайцева, Г.К. Швидько, А.В. Гедьо та ін.

Характерним для сучасної історіографічної ситуації стало проведення конференцій, круглих столів, присвячених історії окремих міст та проблемній чи регіональній тематиці “міської історії” (“Актуальні питання дослідження історії міст і сіл Придніпров’я”, “Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід”, “Історія Дніпровського Надпоріжжя” (присвячена проблемі урбогенезису на Дніпропетровщині) та ін.).

Як і в попередні періоди, більшість авторів, які звертаються до “міської” тематики Південної України, представляють сам цей регіон. Разом із тим, безпосередньо проблематика, пов’язана із Південною Україною, привертає увагу не тільки вчених пострадянського простору, але і деяких західних дослідників (Р. Вейнберг, Т. Фридгут, Г. Куромія, Р. Лінднер).

Оскільки землі Півдня охоплюють близько третини території сучасної України, природно, що фактаж щодо міст і загалом урбанізаційних процесів регіону доволі широко присутній у дослідженнях, що стосуються держави в цілому. Разом із тим, до сьогодні узагальнюючого дослідження з історії урбанізаційних процесів в Україні так і не створено.

Вельми важливі для адекватного відтворення історії урбанізаційних процесів на півдні України *праці другої тематичної групи*. Адже населені пункти Півдня перебували в імперському правовому полі, у структурі адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії і відчували на собі всі ті процеси, що відбувались у країні; ознайомлення ж із ситуацією в інших регіонах дає змогу більш глибоко зрозуміти специфіку ситуації на Півдні.

І характеристики праць другої групи, і періодизація історіографічного процесу тут багато в чому є подібними до тих, що дані відносно робіт, які стосуються урбанізаційних процесів безпосередньо Південної України. Адже в обох випадках абсолютна більшість авторів писала в рамках парадигм, притаманних Російській імперії – СРСР – пострадянському простору.

Упродовж 1861 – 1904 рр. побачив світ великий масив фактографічних досліджень з різноманітних локальних проблем “міської історії” регіонів імперії. Ці роботи створили підґрунтя для появи узагальнюючих праць².

Після жовтневих подій у Петрограді дореволюційні традиції в дослідженні міст ще зберігались, і в 1920-х ще мали місце елементи плюралізму, які уможлилювали наукові дискусії, у тому числі – і між, з одного боку, “старими кадрами” та їх учнями, які багато в чому додержувалися традиційних для попередніх часів методологічних засад і світоглядних позицій, і з іншого, – прибічниками нових підходів.

² Дитятин И.И. Устройство и управление городов России / И.И. Дитятин. – СПб.: Типография П.П. Меркульева, 1875. – Т.1. – 507 с.; Дитятин И.И. Устройство и управление городов России / И.И. Дитятин. – СПб.: Типография П.П. Меркульева, 1877. – Т.2. – 565 с.; Семенов Д.Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты / Д.Д. Семенов. – СПб.: Электротипография Н.Я. Стойковой, 1901. – 389 с.; Васильчиков А. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений / А. Васильчиков. – В 3 т. – 3-е изд. – СПб.: Тип. В.В. Прагц, 1872. – Т.1. – 460 с. та ін.

Втім, у 1930-х рр. уже чітко простежуються відмова від дореволюційних традицій, закріплення монопольних позицій марксистської ідеології, що призвело до помітного звуження кола міської проблематики, до акцентування уваги на вивченні радянського, а не дореволюційного, міста.

Тільки з кінця 1950-х рр. спостерігається поступовий, доволі повільний відхід радянських дослідників від одностороннього трактування урбанізації як характерного для капіталізму процесу концентрації промисловості та населення в крупних містах. При цьому історичні дослідження, які виходили за межі краєзнавства, були нечисленими. Найбільш знаковими історичними працями цього періоду стали роботи Л.М. Іванова, П.Г. Риндзюньського, В.А. Нардової.

Певною мірою “відставання” історичної науки від інших наукових дисциплін, які вивчають урбанізацію, спостерігалось і після подолання монопольних позицій марксизму. Попри це, впродовж уже більш ніж двох десятиліть на ниві дослідження “міської історії” Російської імперії та її регіонів спостерігається справжній прорив, причому не тільки в кількісному, але і в якісному планах. Активізація вивчення відповідної проблематики знайшла вираз, між іншим, у тому, що поряд зі зростанням “валу” краєзнавчих публікацій лише за останні 15 років тільки в Росії було підготовлено більше 200 дисертацій, присвячених окремим містам або ж “міській історії” регіонів. В Україні з’явилася ціла низка дисертаційних досліджень, присвячених аспектам “міської історії” її складових (тут не йдеться безпосередньо про історію міст Південної України).

Напевно, найбільш знаковим на пострадянському просторі дослідженням, що має відношення до урбанізації в Російській імперії, став фундаментальний двотомник Б.М. Миронова³. У сучасній російській урбаністиці чільне місце посідає праця О.С. Сенявського⁴. Монографія Л.В. Кошман⁵, на жаль, не містить цілісної картини міського життя, висвітлюючи лише вибіркові сюжети.

При тому, що до кінця 1980-х рр. західна наука вільна, на відміну від науковців СРСР, від необхідності триматися в руслі марксистської ідеології, спромоглася продукувати дослідження з урбаністики Російської імперії та її складових, які багато в чому випередили радянські⁶, починаючи з років “перебудови” “винятковість” відповідних західних досліджень значною мірою нівелюється, що прямо пов’язано з активним зверненням радянських (згодом – пострадянських) науков-

³Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. / Б.Н. Миронов. – 3-е изд. испр., доп. – Т. I. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – XL+548 с., ил.; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. / Б.Н. Миронов. – 3-е изд. испр., доп. – Т. II. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – 583 с., ил.

⁴Сенявский А.С. Урбанизация России в XX веке: Роль в историческом процессе / А.С. Сенявский; Ин-т рос. истории. – М.: Наука, 2003. – 286 с.

⁵Кошман Л.В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты / Л.В. Кошман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 448 с., ил.

⁶Bradley Joseph. Muzhik and Muscovite. Urbanization in Late Imperial Russia / Joseph Bradley. – Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1985. – 440 p.; Brower Daniel R. The Russian City between Tradition and Modernity, 1850-1900 / Daniel R. Brower. – Berkeley-Los Angeles-Oxford: University of California Press, 1990 – 267 p.; The City in Russian History / Ed. by Michael F. Hamm. – Lexington: The University Press of Kentucky, 1982. – 362 p.; The City in Late Imperial Russia / Ed. by Michael F. Hamm. – Bloomington: Indiana University Press, 1986. – 372 p.

ців до західних методологій. Однак і в цей період не залишилися непоміченими студії американських і західноєвропейських дослідників з історії міст імперії.

На відміну від двох попередніх груп у історіографічного доробку, абсолютна більшість робіт *третьої групи* була створена за межами Російської імперії – Радянського Союзу – пострадянського простору. Тож тут використання періодизації історіографічного процесу, наведеної щодо двох попередніх груп, вже не є доречним. І найбільший інтерес у контексті дисертаційного дослідження викликає не наявний у цих працях фактографічний матеріал (який проте використовується для порівняння ситуації на півдні України з тією, що мала місце в інших країнах), а концепції, методологічні підходи до вивчення урбанізації.

Уже в XIX – на початку XX ст. в дослідженні урбанізації потужно заявила про себе соціологія, саме становлення якої небезпідставно прямо пов’язується з урбанізацією та індустріалізацією. На подальшу історіографію помітно вплинули праці К. Маркса і Ф. Енгельса, у тому числі – і вміщені там спостереження щодо характеру капіталістичних міст. Поставлені класиками соціологічної думки М. Вебером, Ф. Теннісом, Г. Зіммеlem проблеми (роль міст в історії суспільства, співвідношення міського та сільського життя, розвиток особистості в міських умовах) стали базовими в подальших дослідженнях “міського простору”.

У дослідженні А. Вебера “Ріст міст у XIX столітті” на підставі широких статистичних узагальнень визначаються причини концентрації населення, простежуються темпи приросту населення міст світу, вивчається структура міського населення, специфіка фізичного і морального стану городян.

На розвиток урбаністичних досліджень величезний вплив справила Чиказька школа соціології (Р. Парк, Л. Вірт та ін.). Розроблена в її рамках концепція урбанізму залишалася домінуючою в немарксистській соціології до 1960-х рр.

У 60-х рр. XX ст. виникає “нова історична урбаністика”, трьома трендами якої стали: 1) прагнення застосовувати підходи та концепції, розвинені в рамках інших дисциплін, перш за все – соціології; 2) використання кількісних даних і методів; 3) особлива увага до життя “простої людини”. “Нова історична урбаністика”, як і деякі інші течії у вивченні “міської історії”, значною мірою зазнавала впливу соціальної історії, яка, набувши шаленої популярності у 1960-х – першій половині 1980-х рр. і після цього переживши певний період занепаду, згодом “переформатувавшись”, багато в чому відновила свої позиції.

Наразі стала ще драматичнішою ситуація у світовій історіографії, що відзначили американські історики архітектури З. Целік і Д. Фавро⁷ наприкінці 1980-х рр.: не існує (і не має існувати) домінуючого підходу до вивчення історичної урбаністики; сама історична урбаністика “є чим завгодно, що з неї робить конкретний автор”; її царина, так само як і ступінь інкорпорування нею різних наукових дисциплін, широко варіюється.

У підрозділі “Джерела з історії урбанізації регіону” характеризується джерельна база дослідження, основу якої становлять писемні джерела, які за видовою класифікацією поділяються на документальні (законодавчі, актові,

⁷ Celik Zeynep. Methods of Urban History / Zeynep Celik, Diane Favro // Journal of Architectural Education. – Vol.41. – No.3. – Spring, 1988. – Pp.4-9.

справочинні, описово-статистичні, картографічні джерела, плани, креслення, періодика) і наративні.

Виявлені законодавчі джерела представлені переважно маніфестами, указами, статутами, положеннями, наказами, думками та доповідями, затвердженими імператором.

Вельми широко представлені як розпорядчі (укази місцевих органів влади, циркуляри, розпорядження, ухвали, пропозиції, рішення, інструкції), так і засвідчувальні (паспорти, атестати, свідоцтва, підписки, метричні виписки, межові книги, оголошення, довіреності) актові джерела.

Використано широкий спектр продукованих переважно органами державної влади і міського самоврядування, підприємствами та установами Півдня справочинних документів, включно із доповідними (донесення, звіти, подання, відношення, рапорти, повідомлення), обліково-статистичними (формулярні, послужні списки, метричні книги, переліки, відомості), реєстраційними (журнали, реєстри, кошториси, реєстри), протоколами.

Становлення та розвиток у другій половині XIX – на початку XX ст. статистики органів місцевого самоврядування і земств великою мірою зумовили наявність представницьких масивів описово-статистичних джерел: статистичних таблиць, довідкових видань, описів, переписів.

Надзвичайно важливими для вивчення “міського простору” є картографічні джерела, представлені картами трьох південноукраїнських губерній та їх адміністративно-територіальних і природно-географічних складових, планами міст й інших населених пунктів регіону.

Дослідження елементів “міського простору” великою мірою уможливають виявлені будівельні плани та креслення.

Широко використані періодичні видання, включаючи передусім місцеві газети, а також різноманітні часописи 1861-1904 рр.

Важливою складовою джерельної бази стали наративи: мемуари, щоденники, спогади, подорожні записки, епістолярія, промови.

Неопубліковані документи на території Південної України виявлені у фондах Державних архівів Одеської, Миколаївської, Херсонської, Дніпропетровської, Запорізької, Кіровоградської, Луганської, Донецької областей, Державного архіву при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, Державного архіву міста Севастополя, Центрального музею Тавриди, Одеського історико-краєзнавчого музею, Донецького, Запорізького, Кіровоградського, Луганського, Миколаївського, Херсонського обласних краєзнавчих музеїв, Мелітопольського, Бердянського краєзнавчих музеїв, відділу рідкісних видань і рукописів Одеської національної наукової бібліотеки ім. М. Горького. За межами південноукраїнського регіону неопубліковані джерела виявлені в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ, Інституті Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Російському державному історичному архіві, Державному архіві Російської Федерації, науково-дослідному відділі рукописів Російської державної бібліотеки і відділі рукописів Російської національної бібліотеки.

Публікація джерел у другій половині XIX – на початку XX ст. передбачала перш за все суто прагматичні завдання створення сприятливіших умов для фу-

нкціонування держави в цілому, органів влади, окремих осіб, звітування щодо виконаної роботи тощо. Поряд із публікацією матеріалів, які стосувалися сучасних упорядникам та кореспондентам фактів і подій, мала місце й археографічна діяльність у контексті вивчення історичного минулого міст. Більше таких матеріалів побачило світ після 1904 р.

За радянських часів відбулася кардинальна зміна акцентів на користь публікації матеріалів з історії міст, що стосувалися класової боротьби і нужденного становища “низів”.

Помітне розширення і тематичного, і видового кола джерел, до якого звертаються археографи, спостерігається з кінця 1980-х рр.

У цілому евристика в 13 архівах, 10 музеях і 4 рукописних зібраннях бібліотек України і Росії, виявлення та опрацювання комплексів опублікованих джерел дали можливість сформувати репрезентативну джерельну базу, яка дозволила провести комплексне дослідження заявленої проблематики.

У підрозділі *“Теоретико-методологічні засади дослідження урбанізаційних процесів на півдні України”* у концентрованому вигляді сформульовані концептуальна основа, підходи дисертантки до вирішення поставлених завдань, охарактеризовані методи, використані при підготовці роботи.

Предмет дослідження, при наявності в історіографії чисельних, часто суперечливих і взаємовиключних підходів до розуміння сутності урбанізаційних процесів, спонукав зробити відправною точкою визначеність із низкою понять, передусім “історична урбаністика”, “урбанізація”, “історичний процес” та ін.

У розумінні дисертантки поширення міського образу життя на “неміську” територію не має залишатися поза межами дослідження з історії урбанізації, а отже, при розгляді заявленої проблематики не доцільно обмежуватися виключно містами чи навіть міськими поселеннями.

Неприпустимість знаку рівняння між історичним процесом і прогресом стала важливою відправною точкою при формулюванні розуміння теорії модернізації, яка широко застосовується при аналізі урбанізації в регіоні.

Будучи свідомою наявності в історіографії поглядів на зв'язку “місто – село” і як на дихотомію (складові якої сприймаються як два антагоністичні, полярні, “паралельні”, “протилежні світи”), і як на “континуум” (при якому село і місто розцінюються як глибоко інтегровані, взаємозалежні складові одного цілого, які не можуть існувати одна без іншої), дисертантка схильна розглядати ці дві крайні позиції скоріше як дві ідеальні моделі, з якими може бути співвіднесена реальна картина взаємин міста і села на півдні України.

Схожим є і підхід дисертантки до міждисциплінарного поняття “міський образ життя”. Дихотомія “міський образ життя – сільський (традиційний) образ життя” розглядається як “система координат”, ментальна конструкція, завдяки якій можна знайти орієнтири в безмежному морі проявів образу життя конкретних мешканців Півдня.

Розлогість урбаністичної проблематики зовсім не означає, що це не царина прикладання зусиль істориків й останні не мають нею займатись, або ж що дослідження з історії урбанізації мають бути виключно колективними “продуктами”, до написання яких залучаються, крім істориків, географи, архітектори,

економісти, соціологи, культурологи, психологи тощо. При всій привабливості такий підхід має свої пастки, коли надзвичайно складно узгодити зусилля і, головне, позиції фахівців різних галузей. Тож мова скоріше має йти про те, що для дослідження з історії урбанізації замало використання лише загальнонаукових і спеціально-історичних методів.

Якщо формалізувати викладення методологічної основи роботи, слідуючи традиційним для вітчизняної історіографії канонам, то варто обов'язково згадати про базування на трьох принципах, які пройшли добру перевірку часом і залишаються актуальними до сьогодні. Йдеться про історизм, об'єктивність і багатofакторність.

Найважливішими загальнонауковими методами, до яких звертається дисертантка, є історичний і логічний, сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного.

У тісному взаємозв'язку із загальнонауковими і між собою використовуються спеціально-історичні методи: історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-системний. Завдання формування репрезентативної джерельної бази дослідження, наявність чисельних лакун у фрагментарній картині “міської історії” і пов'язана з цим необхідність звернути особливу увагу на роботу із джерелами зумовили широке використання спеціальних джерелознавчих методів: евристичного, герменевтичного, порівняльного, кількісного, текстологічного аналізу. Антропоцентризмом відзначається усна історія, методи якої застосовуються при дослідженні взаємин села та міста.

Щодо міждисциплінарних методів, то вивчення макрорівнів урбанізації як процесу вимагає широкого звернення до квантитативних методів дослідження, що традиційно використовуються в соціології, статистиці і багато з яких уже доволі добре адаптовані соціальними істориками. Глибшому вивченню специфіки складових “міського простору” сприяє звернення до спеціальних методів, що використовуються архітекторами, перш за все – натурних досліджень. З арсеналу методів географічних наук використана географічна систематизація, прикладена до сукупності міських поселень трьох південноукраїнських губерній, з методів юридичних наук – формально-юридичний (застосований зокрема при визначенні правового становища і компетенції представлених у містах управлінських структур) та порівняльно-правовий (використаний при зіставленні законодавчих документів, що стосувалися різних складових “міського простору” Півдня).

У другому розділі дисертації – **“Типології та динаміка зміни чисельності міських поселень у південноукраїнському регіоні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.”** – у підрозділі *“Типології міських поселень Півдня”* констатується, що сучасні дослідники міста і міського середовища (соціологи, філософи, культурологи, економісти, географи, демографи, психологи, екологи), як правило, або зовсім відмовляються від розв'язання “дефініційної проблеми”, або ж дають місту визначення, в яких намагаються відобразити всю багатоманітність існуючих характеристик. Наводиться перелік найчастіше повторюваних у визначеннях міста моментів. Дисертантка схиляється до підходу, згідно з яким визначення міста повинно мати конкретно-історичний контекст: містами доцільно вважати ті поселення, які визнавались за такі сучасниками. Причому коло осіб,

чия позиція має враховуватися при віднесенні поселення до категорії міст, аж ніяк не обмежується безпосередньо мешканцями населеного пункту. Важливо брати до уваги сприйняття населеного пункту і оточуючим “неміським” населенням, і сучасниками-мешканцями інших населених пунктів. Ще більш важливою є позиція тогочасної офіційної влади. Саме ця позиція, як правило, була визначальною при класифікації населених пунктів укладачами статистичних та довідкових матеріалів, вона ж суттєво впливала на сприйняття поселення його мешканцями та оточуючим населенням (попри це дисертантка аж ніяк не схильна казати про повний збіг “образу міста” і його офіційного статусу).

Тож у підрозділі простежено підходи імперської влади до типології поселень. Населені пункти, що визнавались офіційною владою за міста, мали свою ієрархію, яка включала столиці, губернські, повітові, безповітові (заштатні) міста, міста з особливим статусом. Втім, тут йдеться виключно про офіційні міста, якими далеко не обмежувався перелік міських поселень. До останніх до 1860-х рр. відносились й інші види неземлеробських населених пунктів: посади, окремо розміщені промислові заклади, духовні (релігійні) поселення, військові поселення, містечка. Після 1860-х рр. міськими поселеннями офіційно вважались міста, посади та містечка.

При цьому посади не були характерними для Південної України, і їхнє створення в регіоні являло собою перенесення на південноукраїнський ґрунт російських шаблонів. Не було характерним для регіону досліджуваного періоду й існування як окремих населених пунктів слобід, які у деяких випадках також офіційно зараховувались до міських поселень.

Дисертантка свідомо того, що офіційна типологія населених пунктів, їхній поділ на “міські” і “неміські”, що застосовувався в Російській імперії, були далекими від ідеальних і багато в чому не враховували реального стану розвитку конкретних поселень. Тож у дисертації наводиться та аналізується ціла низка інших типологій, що базуються на даних про: характер занять мешканців; їхню чисельність; річний обсяг торгово-промислового обороту; ступінь участі промисловості в торгово-промисловому обороті міста; економічні функції; географічне розташування тощо.

Наголошується, що позиціонування дисертації як дослідження з історії урбанізації, а не з історії міст, дозволяє і в той же час вимагає не обмежуватися зверненням до якогось одного чи навіть кількох типів міських поселень, не “відсікати” населені пункти, які за тією чи іншою типологією не підпадають під визначення “міста” чи “міського поселення”; разом із тим, це ж робить зручним використання як інструментарію типології, в основу якої покладений офіційний статус населених пунктів регіону. У той же час це не заважає при вивченні окремих аспектів урбанізаційних процесів на півдні України звертатися до всього спектру проаналізованих типологій.

Спробу реконструкції мережі міських поселень станом на окремі роки із подальшим застосуванням порівняльного аналізу в статистичній площині зроблено у підрозділі “Динаміка зміни чисельності міських поселень Південної України”. Така дискретна картина доповнена виявленими даними щодо змін,

які відбувались з мережею міських поселень Південної України в часових проміжках між зробленими “зрізами” в еволюції урбанізаційного процесу.

Зміни, яких зазнала у другій половині XIX – на початку XX ст. мережа офіційних міст Південної України, не були чисельними і кардинальними: у Катеринославській губернії ця мережа зросла лише на 12,5% (з 8 до 9), Таврійській – на 11,8% (з 17 до 19), Херсонській – на 14,3% (з 14 до 16). Тож, якщо виходити з того розуміння терміна “мережа міст”, що в нього вкладають архітектори (оптимальна форма розташування міст під впливом комплексу факторів, характерних для певного історичного періоду), то мережа, з якою регіон увійшов у 1861 р., залишалася для держави (адже саме вона визначала, чи вносити відповідні зміни) в цілому оптимальною впродовж усього досліджуваного періоду. Те ж, що з точки зору відповідності потребам модернізаційних процесів, у тому числі – й індустріалізації, ця мережа була далекою від оптимальної, знаходило вираз зокрема у тому, що відбувалися переміщення у “диференційному ланцюзі”, коли “старі” міста, які не відповідали новим чинникам, пересувались у його кінець, переживаючи стагнацію, а то й деградацію, і “пропускаючи вперед” більш вдало, з точки зору нових реалій, розташовані міста, хоча при цьому і не зникаючи з міської мережі. Тож на те, якою була ця мережа у 1861-1904 рр., вплинули не ті принципи просторової рівномірності населення, які діяли, скажімо, в густозаселеній Західній Європі із щільною мережею міст, а історичні реалії міської історії Півдня, коли до тих кримських міст, місце влаштування яких було визначене ще за античних часів або ж за середньовіччя, додалися міста, що стали продуктами колонізації регіону XVIII – першої половини XIX ст., і місце розташування яких великою мірою було зумовлене етапністю цієї колонізації, неодномоментністю приєднання нових територій до Російської імперії і військовими потребами, що склалися на той чи інший історичний момент (хоча при цьому певною мірою і бралися до уваги принципи, які ґрунтувалися на ідеях, що сучасні архітектори йменують “планіметричним урбанізмом” і “математичним фортечним урбанізмом”). Нерівномірність розташування офіційних міст зумовлювалася і природно-географічними чинниками. Останні ж великою мірою визначили місцезнаходження тих міст, які влаштовувались у першу чергу з міркувань господарського освоєння регіону.

Принципово важливо, що мережа офіційних міст Півдня не розвивалася “у відриві” від більш широкої мережі всіх міських поселень регіону, складовою якої вона і була. Упродовж 1861-1904 рр. у Катеринославській губернії втратив свій статус єдиний наявний на 1861 р. посад, у Таврійській губернії статус посаду впродовж усього досліджуваного періоду не мав жоден населений пункт, у Херсонській губернії мережа посадів зросла аж на 300% (з 3 до 9). Чисельність же містечок у кожній південноукраїнській губернії помітно скоротилася. При цьому за джерелами чітко простежується тенденція зосередження упродовж усього досліджуваного періоду переважної більшості містечок Південної України на території Херсонської губернії.

У підрозділі аналізуються причини суттєвих розбіжностей у джерельних даних щодо чисельності містечок на Півдні. Розглядаються процедура перей-

менування поселень у міста і аналізуються перешкоди, що ставали на шляху прийняття рішень про офіційну зміну статусу населених пунктів.

У третьому розділі – **“Еволюція системи управління міськими поселеннями”** – визначається місце міських поселень у системі державного управління і простежується специфіка становлення та розбудови органів міського самоврядування.

У підрозділі *“Міські поселення Півдня в системі державного управління”* відправною точкою стала теза про те, що попри тенденцію перетворення міст на поліфункціональні центри певних територій, виконання офіційними містами саме адміністративної функції з точки зору державної влади зберігало свій пріоритет. Тим самим багато в чому продовжувалась тенденція, що спостерігалася в регіоні з самого початку його інтенсивної імперської колонізації.

На підставі опрацювання методом суцільної евристики матеріалів Повного Зібрання законів Російської імперії простежується, якою була увага до міст Південної України з боку офіційного Петербурга. Причому це зроблено не в статті, а в динаміці, аби мати можливість наочно побачити зміни пріоритетів центральної влади щодо конкретних міст регіону.

Дисертанткою докладно простежуються зміни в системі управлінських структур, представлених у південноукраїнських містах, що зумовлювалися зокрема змінами адміністративних статусів цих населених пунктів.

Упродовж періоду, який досліджується, відсоток офіційних міст регіону, що виконували адміністративні функції (тобто були адміністративними центрами губерній, повітів, градоначальств, військових губернаторств, округів), кардинально не змінився. Якщо на початок 1860-х рр. у регіоні нараховувалось 3 губернських, 16 повітових міст, 3 міста в складі двох градоначальств, 2 міста у складі військового губернаторства, 1 місто – центр округу, 14 безповітових (заштатних) міст, а отже, відсоток міст-адміністративних центрів становив 61,5%, то у 1904 р. маємо все ті ж 3 губернські, 17 повітових міст, 6 міст у складі чотирьох градоначальств і 18 безповітових (заштатних) міст, тобто відповідний показник дорівнював 54,5%. Причому цей показник був відчутно нижчим, аніж середньоімперський (загалом по Російській імперії (без врахування Польщі та Фінляндії) і в 1856, і в 1910 роках адміністративними центрами були близько 80% міст). При цьому для адекватної оцінки ролі міст як адміністративних центрів варто зважати на те, що в наведених вище підрахунках не враховано розміщення деяких керівних структур і чиновників у безповітових містах. Значно ж менший, ніж у цілому по імперії, відсоток у регіоні міст-адміністративних центрів великою мірою пояснюється тим, що значна частина місцевих безповітових міст до 1860-х рр. пріоритетною мали військову функцію, зумовлену геополітичною специфікою Південної України.

Про роль міст півдня України в системі державного управління певною мірою можна судити за відсотком населення, зайнятого в адміністративній сфері. Так, наприкінці XIX ст. у адміністрації, суді та поліції було зайнято 1,59% населення міст Катеринославської, 1,64% Таврійської і 1,46% Херсонської губернії. У той же час у повітах цих же губерній відповідний показник становив лише 0,19%, 0,25% і 0,16%. Загалом відсоток населення, чия професія була

пов'язана з адміністрацією, судом та поліцією, на півдні України був нижчим, ніж у середньому по країні: в цілому по імперії в містах у відповідній сфері було зайнято 2,12%, тоді як у повітах – лише 0,22% мешканців.

Робиться висновок, що у системі державного управління в регіоні домінуюча роль беззаперечно відводилася саме офіційним містам. Причому значимість кожного конкретного міста в цій системі визначалася його місцем в ієрархії “губернський центр – повітове місто – безповітове місто”, а також наявністю в нього особливого адміністративного статусу, як то центру генерал-губернаторства, військового губернаторства, градоначальства, фортеці тощо. Містечка і посади мали на своїй території вельми обмежене коло управлінських структур. Як ознаки поширення міського образу життя на сільську місцевість можна розглядати присутність у ряді неміських поселень військових начальників, команд і поліцейських чиновників.

Запровадження та ліквідація генерал-губернаторств, військових губернаторств, градоначальств та інших структур, що мали місце впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст., демонстрували пошук офіційним Петербургом оптимальної моделі організації системи управління на півдні України; спостерігалося своєрідне балансування між дотриманням уніфікаторських тенденцій і врахуванням специфіки Півдня в умовах розгортання модернізаційних процесів.

Абсолютне домінування міст як адміністративних центрів, місця розташування управлінських структур мало подвійний ефект на взаємини села і міста. З одного боку це поглиблювало “водорозділ” між ними, посилювало у свідомості селян протиставлення “свого” села і “начальничого” міста. З іншого ж боку це обумовлювало необхідність відвідання мешканцями неміських населених пунктів адміністративних інституцій “по справах”, що служило одним з каналів знайомства селян із міським життям.

У підрозділі “*Розбудова органів міського самоврядування*” основна увага зосереджена на значущих проблемах законодавчого регулювання нововведень щодо міського самоврядування, на специфіці цих нововведень на теренах Південної України, на найбільш суперечливих питаннях становлення та розбудови відповідних органів та їх стосунків із органами земського самоврядування (передусім – у питанні виділення міст в окремі земські одиниці). Простежено, як організовувалась система органів міського самоврядування у населених пунктах Півдня, що змінювали свій статус.

Зроблено висновок, що упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. система органів громадського управління в південноукраїнських міських поселеннях зазнала еволюції, яку доцільно розглядати в контексті змін відповідної системи Російської імперії в цілому. При цьому особлива роль, яку відігравала серед імперських міст Одеса, зумовила наявність певної специфіки в реформуванні органів міського самоврядування на Півдні, пов'язаної із розробкою та запровадженням Положення про громадське управління міста Одеси 1863 р., яке багато в чому послужило зразком для Міського положення 1870 р. Загалом же всі законодавчі нововведення у сфері міського самоврядування можна розглядати як звивистий, великою мірою – непослідовний шлях пошуку компромісу між прагненням зберегти контроль з боку держави за відповідною сферою і в

той же час перекласти частину державних функцій на плечі самих городян. Реалії реформування системи міського самоврядування слугують доволі показовим проявом нелінійності модернізаційних процесів і в імперії в цілому, і в південноукраїнському регіоні зокрема. “Призвичаєння у містах до самоврядування, себто до інакшого типу політичної ідентичності” як ознака урбанізації виявилось вельми обмеженим, охопивши лише малий відсоток городян Південної України. Сама структура органів самоврядування, наявна в тому чи іншому населеному пункті, великою мірою визначалася його офіційним статусом. Разом із тим, дисертантка не схильна ототожнювати те, що відбувалось із міським самоврядуванням *de jure* і *de facto*: реальна ситуація зі станом органів міського самоврядування в конкретних містах визначалася складним комплексом чинників, серед яких статус цих органів, визначений законодавчо, відіграв важливу, але далеко не монопольну роль.

У четвертому розділі – **“Міські поселення і господарський розвиток Півдня”** – підрозділ *“Освоєння “міського простору” Південної України: межі, земельна власність, розвиток структури забудови і благоустрій міських поселень”* базується на усвідомленні доцільності звернення до вивчення “міського простору” як у широкому (тобто як міської мережі в цілому), так і в більш вузькому розуміннях (у тому числі – як території окремих міських поселень).

Поняття “міської межі” було доволі умовним, зважаючи зокрема на те, що різні відомства та установи використовували різні підходи до її визначення, причому між собою ці підходи узгоджувалися далеко не завжди. З цієї ж причини різняться джерельні дані щодо кількості передмість при містах Півдня.

Містечка, як правило, передмість як таких не мали, хоча в “зоні впливу” багатьох із них і знаходилися розташовані поблизу інші населені пункти. З іншого боку, в період, який досліджується, уже намітився процес перетворення низки великих міст регіону на констеляцію “природних зон” (в розумінні соціологів Чиказької школи), кожна з яких мала своє специфічне середовище і свою особливу функцію в міській економіці в цілому.

При всьому різноманітті підходів до визначення площі міських володінь є підстави констатувати, що в цілому частка таких земель у загальному земельному фонді залишалася незначною.

У дисертації простежуються зміни законодавчого регулювання права власності міст та інших міських поселень на земельний фонд, регламентація земельної власності населених пунктів Півдня при одержанні ними статусу міста. Аналізуються реалії політики південноукраїнських органів міського самоврядування в питаннях землеволодіння та землекористування.

Важливою складовою господарського розвитку і в той же час знаковим елементом урбанізаційних процесів на півдні України можна вважати розвиток структури забудови міських поселень. Тож у підрозділі розглянуто питання планування населених пунктів, просторової організації території, формування окремих елементів середовища розселення.

Однією зі сфер освоєння “міського простору”, яка досить чітко віддзеркалювала перипетії просування міст регіону шляхом модернізації, була сфера благоустрою, що включала освітлення, водопостачання, асенізацію, утримання

проїжджих вулиць, площ, облаштування мостових, інших елементів міського каркасу як структуроформуючої частини містобудівної системи, влаштування телеграфу, телефонізації, вирішення проблем міського транспорту тощо. Наряду з іншими аспектами благоустрою у підрозділі приділена увага висвітленню питань найменування вулиць, провулків, площ, парків, а також озеленення, піклування про водні ресурси, утримання в містах домашніх тварин як складових набагато ширшої і багатоаспектнішої діалектики взаємовідносин природи і “цивілізації”, уособленням якої і виступало місто.

Принципово важливо, що в другій половині XIX – на початку XX ст. у сфері благоустрою шлях модернізації торували не лише офіційні міста, але й інші міські поселення та сільська місцевість, чому чимало сприяла діяльність земств. При цьому, як правило, “блага цивілізації” доходили в містечка та села у порівнянні з містами із запізненням, і ціла їх низка так і залишалася майже виключною прерогативою міст. Втім, певною мірою це обумовлювалося специфічністю потреб “міського простору”.

Тоді як формування меж, розвиток структури забудови і благоустрій міських поселень можна розцінювати як внутрішньоміську діяльність, спрямовану переважно на задоволення внутрішніх потреб городян, діяльністю, яка, згідно з поширеною в історіографії точною зору, “виправдовує буття міста”, є та, що спрямована на зовні, на зв’язок із зовнішнім для міста світом. Саме такій діяльності присвячений підрозділ *“Економічні функції і місце міських поселень в еволюції промисловості, транспортної мережі, торгівлі, фінансової сфери та сільського господарства в регіоні”*, в якому дисертантка звертається до таких вкрай важливих аспектів урбанізаційних процесів, як зміни в економічних функціях міських поселень, провідні тенденції в їхньому економічному розвитку, специфіка модернізаційних процесів в економічній сфері міських поселень Південної України у порівнянні з сільською місцевістю Півдня і міськими поселеннями інших регіонів.

Звернена увага на зміни ролі міських поселень Півдня в загальногубернському промисловому виробництві, на зрушення в структурі промислового виробництва і окремих міст регіону, і Південної України в цілому, що великою мірою були пов’язані з розвитком важкої індустрії і добувної промисловості, який став однією зі знакових рис економіки регіону на загальноімперському тлі.

Зміна ролі міських поселень у господарському розвитку Південної України найтіснішим чином була пов’язана із розбудовою шляхів сполучення в регіоні. Тож у підрозділі звертається увага на відповідні впливи розширення залізничної мережі, експлуатації водних та сухопутних шляхів.

При висвітленні розвитку торгівлі, еволюції кредитно-банківських установ, сільського господарства акцент зроблено на специфіці відповідних процесів у міських умовах.

Спираючись на використану Б.М. Мироновим класифікацію міст за видами діяльності їхнього населення, простежено еволюцію функцій південноукраїнських міст, зміни в регіоні у другій половині XIX – на початку XX ст. співвідношення чисельності міст різного функціонального призначення.

З'ясуванню місця південноукраїнських міст у господарському розвитку Півдня, економічної специфіки міст у порівнянні з сільською місцевістю допомагає вивчення і зіставлення даних щодо галузевої зайнятості городян із їх відповідниками щодо населення повітів.

Виявити специфіку економічного розвитку південноукраїнських міських поселень різних типів допомагає співвіднесення абсолютних показників річного торгово-промислового обороту на одного мешканця, даних про ступінь участі промисловості в торгово-промисловому обороті населених пунктів із запропонованими В.П. Семеновим-Тян-Шанським типологіями міських поселень за чисельністю населення і географічним розташуванням.

Наголошується, що не тільки міські, але і сільські поселення Півдня еволюціонували в плані їхніх економічних функцій, що дозволяє відзначити цілу низку рис поширення в сільській місцевості міського образу життя, а відповідно – й урбанізації. Особливо помітними були такі зрушення у промисловій сфері. Розвиток добувної та металургійної промисловості (передусім – у Донбасі), який вивів регіон на перші позиції в Російській імперії у відповідних галузях, великою мірою відбувався за рахунок саме неміських поселень, що і дає підстави для тверджень про те, що високий рівень економічного розвитку, переважання несільськогосподарських занять і велика чисельність населення аж ніяк не були виключною специфічною ознакою офіційних міст.

У п'ятому розділі – **“Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів у регіоні”** – обумовлюється, що під соціокультурними процесами маються на увазі соціальні та культурні зміни, розвиток суспільства в єдності його соціальних і культурних аспектів. Разом із тим, при розгляді низки складових соціокультурних процесів дисертантка спирається на традицію використання терміна *“соціокультурна система”*, що бере початок від П. Сорокіна, який показав, що повноцінний розгляд будь-якої соціальної взаємодії неможливий без урахування контексту культурних цінностей, оскільки є неможливим саме ізольоване існування суспільства поза культурою і навпаки.

Одними із знакових складових соціокультурних процесів, які великою мірою віддзеркалювали специфіку урбанізаційних процесів на півдні України другої половини XIX – початку XX ст., були зміни, висвітлені у підрозділі *“Соціальна стратифікація і соціальна мобільність”*. Дисертантка сприйняла концепцією, згідно з якою у другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії мав місце перехід від станів (estates) до класів, хоча відповідний процес у багатьох аспектах так і залишився незавершеним. Приділена увага аналізу змін, яких зазнав кожний з чотирьох представлених у *“міському просторі”* Півдня основних станів: дворянство, духовенство, міський стан і селянство. Наголошується, що мова йде саме про існуючі впродовж усього досліджуваного періоду основні стани, якими не обмежувалося все різноманіття соціальної структури. Адже до 1874 р. виділявся військовий стан, що формувався за рахунок рекрутської повинності міських обивателів і селян; звертається увага і на різночинців. Підкреслюється, що жоден із названих станів не являв собою нестратифікований моноліт, маючи у своєму складі розряди, що суттєво різнилися між собою, в тому числі – і юридичним статусом та прибутками.

Робиться висновок, що у другій половині XIX – на початку XX ст. на півдні України, як і в імперії в цілому, спостерігалися трансформації соціальної стратифікації і зростання соціальної мобільності, що знаменували рух шляхом модернізації і відхід від традиційного суспільства. Разом із тим, темпи відповідних змін на Півдні були інтенсивнішими, ніж загальноімперські.

Принципово важливо, що в офіційних містах, інших міських поселеннях і в сільській місцевості відсоткове представництво кожної страти мало помітну специфіку, що великою мірою визначало різні темпи урбанізаційних процесів у населених пунктах відповідних типів.

Звертається увага, що при визнанні першості саме “станово-класового критерію” стратифікації, цілком обґрунтованим є підхід, згідно з яким південноукраїнське суспільство складалося з комбінації різних стратифікаційних систем і безлічі перехідних форм. Серед таких систем – культурно-нормативна, культурно-символічна, фізико-генетична, соціально-професійна тощо.

Звернення дисертантки до проблематики, заявленої у назві підрозділу *“Роль міських поселень у суспільному житті Півдня”*, зумовлено не прагненням слідувати історіографічній традиції, а усвідомленням значущості суспільного життя і його конкретизації (соціальних конфліктів, суспільного руху, громадських організацій) як невід’ємної складової урбанізаційних процесів, характер яких без аналізу цієї складової залишиться недостатньо зрозумілим.

Місто розглядається як важливий ключ до розуміння формування передумов соціальних конфліктів і безпосередньо революційних подій.

Великою мірою наявність відмінностей суспільного життя міста і села та їх нетотальність були пов’язані з реаліями формування робітничого класу і характером його представництва в населених пунктах різних типів.

Вивчення матеріалів, які стосуються суспільного руху, дає підстави стверджувати, що саме міста відігравали домінуючу роль у відповідній сфері життя. Історія виникнення осередків політичних партій на Півдні у досліджуваній період – це, головним чином, історія міст, а не сіл. Міським феноменом був рух студентської та учнівської молоді. Разом із тим, наявність серед студентів та учнів вихідців із села, так само як і те, що після закінчення навчання частина випускників їхала працювати в сільську місцевість, створювало передумови для привнесення на село ідей, що поширювались у міських навчальних закладах.

До деякої міри як такий, що мав зближати місто і село, можна розглядати земський ліберальний рух, з огляду на поширення компетенції земств на повіти, на розміщення земських установ у містах і на характер представництва мешканців міської і сільської місцевості у земських структурах.

Як певний індикатор поширення суспільного руху в окремих адміністративно-територіальних складових Півдня розглядається запровадження в них стану посиленої охорони, що простежується дисертанткою за матеріалами Повного Зібрання законів Російської імперії.

Розміщення громадських організацій у містах є свідченням того, що “місцева громадськість” у процесі модернізації набула розвитку, головним чином, у міській, а не в сільській місцевості, хоча при цьому і не залишалася замкненою виключно на інтересах городян. Хоча громадські організації створювалися з рі-

зних мотивів, чи не всім “вільним асоціаціям” доводилося так чи інакше мати справу з проблемою урбанізації в сенсі взаємодії міста з селом, реагувати на виклик, пов’язаний з феноменом виникнення “мігрантських міст”, намагатися в силу своєї специфіки “цивілізувати” урбанізаційний процес.

Вивчення матеріалів щодо суспільного життя дає підстави стверджувати, що його активність і масштаби значною мірою відрізнялися не лише у міських і неміських поселеннях, але і в самих офіційних містах, що певною мірою корелюється із їх адміністративним статусом, економічними функціями, чисельністю і співвідношенням соціальних страт населення. Зокрема простежується тенденція, згідно з якою активність суспільного руху знижувалася за шкалою “губернські міста – повітові міста – безповітові міста – містечка”. Відхилення ж від цієї тенденції зумовлювалися, між іншим, особливим статусом деяких міст (як от повітового центру Одеса, Миколаєва тощо), специфікою економічної активності і соціальної стратифікації населення деяких міських поселень. Останні два чинники великою мірою впливали на рівень суспільної активності в межах кожної складової наведеної вище шкали. Зокрема мала місце підвищена соціальна активність у повітових портових містах.

У підрозділі “*Міста як культурні центри*” обґрунтовується теза, що міста Південної України мали вельми неоднаковий рівень розвитку культурної сфери, і якщо одні з них були місцями зосередження розумового життя, “розсадниками культури і двигунами суспільного прогресу”, то інші у відповідному аспекті мало відрізнялися від сільської місцевості. До того ж, упродовж 1861 – 1904 рр. “культурне обличчя” міських поселень зазнало суттєвих змін, і при оцінці їхнього місця в культурному розвитку регіону варто зважати на час, про який іде мова. Тож у підрозділі простежуються трансформації мережі культурних установ міських поселень Півдня в досліджуваний період. Вивчається рівень забезпечення мешканців південноукраїнських населених пунктів різних типів театрами, музеями, книгосховищами, періодичними виданнями, поліграфічними закладами тощо. Роль, яку відігравали міста в соціокультурному просторі Південної України, простежується і в таких аспектах, як розвиток художньої літератури, образотворчого мистецтва, діяльність у регіоні композиторів, співаків, музикантів. Звертається увага на значення міст як наукових центрів.

Робиться висновок, що впродовж досліджуваного періоду міста Південної України дійсно виступали культурними центрами, де зосереджувалась абсолютна більшість і закладів культури, й осіб, професійно зайнятих у відповідній сфері. Переважно саме через міста Південь підтримував культурні зв’язки з іншими регіонами Російської імперії та із закордоном. Роль міст як “центрів цивілізації” вкоренилась і в суспільній свідомості, хоча реалії цілої низки міських поселень, особливо у 1860-1870-і рр., ще не давали підстав розглядати їх саме в такій якості. Періодика, інша друкована продукція, що видавалася в містах, науковці, митці, гастролуючі артисти стали трансляторами, провідниками культури на селі, так само як ними були і культурні установи, розташовані в містах. Друга половина XIX – початок XX ст. стала періодом, коли мережа культурних установ регіону зазнала важливих трансформацій, поширюючись і на населені пункти, які до того не мали відповідних закладів, і в той же час урізноманітню-

ючись у містах, де бібліотеки та деякі інші культурні установи були створені в більш ранній період. Причому рівень забезпечення населення Півдня періодичною, бібліотеками, читальнями, іншими культурними закладами був вищим, ніж у середньому і по Україні, і по імперії в цілому.

У підрозділі *“Роль міських поселень у розбудові закладів освіти та охорони здоров’я Півдня”* акцент зроблено на вивченні специфіки розширення мереж відповідних установ безпосередньо в міських поселеннях у порівнянні з сільською місцевістю регіону.

У розбудові мереж освітніх установ і медичних закладів мали місце ті самі тенденції, пов’язані зі змінами підходів держави до питання про необхідність поширення серед населення писемності та піклування про *“народне здоров’я”*, зростанням ролі місцевого самоврядування у відповідних сферах, що було взаємозалежне з концентрацією уваги *“освіченого суспільства”* на піклуванні про освіту й охорону здоров’я населення як на основних, нарівні із розбудовою закладів культури, напрямках своєї *“цивілізаторської місії”* по відношенню до *“низів”*. Попри помітний прогрес, який демонстрували сільські поселення Півдня в поширенні закладів освіти й охорони здоров’я, вони продовжували суттєво відставати від міст і за кількісними, і за якісними показниками. Міста регіону зберігали монопольну позицію як місця розташування вищих і абсолютної більшості середніх навчальних закладів; переважна кількість спеціалізованих лікарень також розміщувалася в межах *“міського простору”*.

В обох сферах мала місце ціла низка аспектів, в яких міське і сільське населення контактували, причому міста Південної України виступали в ролі центрів, з яких поширювались нові ідеї і практики. При цьому дисертантка не схильна абсолютизувати такі впливи, зважаючи як на доволі різний рівень розвитку самих міст регіону, так і на те дистанціювання, яке демонструвало сільське населення по відношенню до міста та нововведень, що від нього виходили.

У шостому розділі – **“Специфіка міського населення регіону”** – у підрозділі *“Міське населення і демографічні процеси на півдні України: особливості зростання чисельності городян”* дисертантка виходить з розуміння, що оскільки казати про процес концентрації населення в містах можна лише у випадку, коли збільшується відсоток міських мешканців, важливо простежити, як змінювалася чисельність населення окремих міст і городян регіону в цілому та як відповідні показники корелюються зі змінами загальної чисельності мешканців трьох південноукраїнських губерній.

Аналіз джерел виявив загальну чітку тенденцію зростання населення міських поселень регіону і в той же час важливі відмінності в темпах такого зростання для різних населених пунктів. На 1897 р. відсоток городян південноукраїнських міст Катеринославської губернії становив 11,4%, що означало зростання в порівнянні з серединою XIX ст. (5,01%) більш ніж удвічі. Натомість у Таврійській губернії городян було 20,0%, що не набагато перевищувало показник середини XIX ст. (18,38%). Нарешті, Херсонська губернія мала у своєму населенні 28,9% городян, а якщо виключити з підрахунків дані по Тираспольському повіту – то 30,2%, тобто частка міського населення зросла (у порівнянні з 21,72%) без малого на половину.

Попри високу динаміку, за відсотком городян Херсонська губернія здала позиції у списку губерній та областей імперії за відповідним показником. Цілком логічно, що Таврійська губернія, яка не демонструвала високих темпів збільшення відсотку городян, також опустилась у цьому списку. 43-є місце Катеринославської губернії було свідченням її потужного урбанізаційного зростання, зважаючи на те, що після змін адміністративно-територіальних меж вона тепер не включала ті території, які забезпечили їй 20-е місце в 1856 р.

Втім, таку певну втрату позицій не варто сприймати як ознаку відставання темпів урбанізації південноукраїнських губерній, оскільки головна причина – у вищому, ніж у середньому по імперії, прирості загальної чисельності населення кожної з трьох губерній: тоді як за означений період відповідний показник по імперії становив 193,64%, по Катеринославщині в межах Південної України він дорівнював 221,39%, по Таврійській губернії – 219,53%, по Херсонській губернії (без врахування Тираспольського повіту) – 248,07%. Зростання ж кількості городян у трьох губерніях становило відповідно 503,70%, 238,67% і 344,94%. Принципово важливо, що в наведених вище наших розрахунках брались до уваги виключно населені пункти, які мали офіційний статус міста. Якщо ж врахувати інші офіційні міські поселення, а також промислові селища, то рівень урбанізації Півдня був набагато вищим.

Аналіз чинників зростання чисельності міського населення Південної України дозволяє констатувати, що тут провідну роль зіграли міграція і природний приріст міського населення, а не збільшення чисельності міських поселень і безпосередньо міст за рахунок зміни офіційного статусу.

У контексті з'ясування особливостей зростання чисельності городян звертається увага на гендерний та конфесійний аспекти демографічних процесів, на тенденції зменшення рівнів народжуваності і смертності, зростання середньої тривалості життя, на специфіку вікової структури і показників шлюбності міського населення.

Підрозділ “*Специфіка етнічного складу городян*” містить аналіз представництва різних етносів серед городян як губерній регіону в цілому, так і окремих міст. Характерною рисою урбанізаційних процесів на півдні України було те, що представники чисельно домінуючого в загальному населенні всіх трьох губерній українського етносу в містах Катеринославської губернії поступалися росіянам, Херсонської – росіянам та євреям, а Таврійської – росіянам, татарам та євреям. Низький рівень включеності українців у заселення міст і в несільськогосподарську працю, яка є однією з ознак міського образу життя, можна розглядати як вияв, і в той же час причину того, що місто чи не в кожному аспекті свого існування, попри наявність цілої низки каналів зв'язків, все ж таки великою мірою залишалось “відгородженим” від села, сприймалося сільським населенням як “чуже”.

Звертається увага на співвідношення етнічного та конфесійного складу городян.

Аналіз досліджень та архівних джерел, що стосуються етнічного життя південноукраїнських міст, дає підстави стверджувати, що тут мало місце тісне переплетення і поєднання процесів асиміляції та сегрегації. Різні етноси мали свою специфіку рівня включеності до цих процесів. Це зумовлювалося не тіль-

ки характером законодавства щодо них і діями влади (в цьому плані показовими були русифікаційні заходи по відношенню до українців), але і цілим комплексом інших чинників. Серед таких чинників – вибір мігрантами “стратегії виживання” в умовах нового для них оточення: тоді як одні етнічні групи чи їх страти були більше готові відмовитися від своєї мови, традицій, аби стати тут “своїми”, інші бачили вихід у збереженні своєї ідентичності шляхом самоізоляції чи принаймні підтримання тісних зв’язків між своїми представниками. Та й самі міста створювали вельми різні умови для асиміляції чи сегрегації, що великою мірою було взаємопов’язано зі структурою етнічного складу їхнього населення, яка, у свою чергу, помітно залежала від статусу населеного пункту, місця його розташування, економічних функцій. У невеликих містах, віддалених від узбережжя і торговельних шляхів, такі умови суттєво відрізнялися від тих, що існували у великих адміністративних та торговельних центрах. У плані космополітичності лідером серед міст регіону виступала Одеса.

Поліетнічність оточення впливала на формування у городян Півдня стереотипів у сприйнятті різних етносів та на їхню самоідентифікацію.

Підрозділ “*Ментальність міського населення*” являє собою дослідження специфіки і в той же час взаємозалежності ментальностей міського населення і мешканців сільської місцевості, їхніх трансформацій в умовах модернізації. При цьому дисертантка цілком свідома того, що для Південної України, територія якої активно заселялась і населення якої становило строкатий конгломерат представників різних етнічних і конфесійних груп, генералізації щодо рис ментальності населення міст і сіл “у цілому” є “мисленнєвою конструкцією” ще більшою мірою, аніж для багатьох інших регіонів.

Виступаючи місцями “перехрестя культур”, у тому числі і культур духовних, міста Півдня ставали аренами формування ментальностей, відмінних від тих, з якими сюди приходили представники окремих соціальних, етнічних, конфесійних та інших груп. Це не означало повного нівелювання їхніх відмінностей, зокрема ментальних, збереження яких було однією із стратегій виживання прибульців у нових умовах.

Протиставлення села та міста було однією з визначальних рис ментальностей як городян, так і селян. І це при тому, що спостерігалися складні процеси впливу селянської ментальності на городян, міста – на відхідників, а через них – і на село, зміни самих традиційних ментальностей.

Зміни ментальності як городян, так і селян в умовах модернізації, взаємовпливи селянської і міської ментальностей певною мірою підготували підґрунтя і вплинули на характер революційних потрясінь 1905-1907, а згодом – і 1917-1920 рр.

Розглядаються чинники, які гальмували процес поширення “модернізаційної” ментальності на Півдні.

Вивчення матеріалів південноукраїнських міст дає підстави говорити, що в їх населення поряд із локальною (міською) ідентичністю формувалась й ідентичність регіональна.

Підрозділ *“Особливості міської повсякденності”* базується на тезі, що в контексті урбаністичного дослідження пріоритетна увага має бути звернена на специфіку міської повсякденності у порівнянні з повсякденністю сільською.

При аналізі рис міської повсякденності звертається увага на те, що:

– місто аж ніяк не виступало лише пасивним “фоном”, територією, на якій і завдяки якій відбувалося з’єднання фрагментованого життя; місто, як таке, до певної міри задавало ті умови, що формували повсякденність;

– кажучи про формування містом “матриці” повсякденності, такий вплив не треба абсолютизувати і розглядати однобоко;

– потрібно брати до уваги неоднорідність самих міст: наведені у підрозділі риси міської повсякденності на Півдні були присутні (і то далеко не в “чистому вигляді”) значно більшою мірою у найбільш людних містах, передусім – в Одесі, тоді як у безповітових, малолюдних містах регіону, в яких зберігалася значна роль сільськогосподарських занять, повсякденність була набагато ближчою до повсякденності мешканців сільської місцевості;

– сама повсякденність, попри її певну стабільність, не залишалася незмінною в умовах модернізації, а тому варто простежити тенденції в цих змінах, а також “географічне поширення” територією Південної України новацій у сфері повсякденності;

– реальна “карта міських повсякденностей” була набагато строкатішою і різноплановішою, аніж “виписана” науковцями.

Приділена увага тим аспектам повсякденності, де специфіка міста виступала найбільш наочно: моді, дозвіллю, девіантній поведінці тощо.

Розгляд повсякденності міст дає підстави стверджувати, що попри суттєві відмінності в її конкретних проявах у різних складових “міського простору” і різних страт городян, міська повсякденність фактично в кожному аспекті мала більшу чи меншу специфіку в порівнянні із сільською. При цьому південноукраїнські матеріали не підтверджують існування чіткого “водорозділу”, бар’єру між селом і містом як таким: і нижні страти городян, і значна кількість переважно невеликих міст регіону виступали носіями “квазіурбаністичної” або ж “квазіміської” повсякденності, в якій відбилися реалії неповної адаптації традиційної селянської культури до умов урбанізації. І хоча ця “неповність” мала місце і на кінець досліджуваного періоду, вона зазнала помітних трансформацій упродовж другої половини XIX – початку XX ст., так само як зазнала модернізаційних змін і в цілому як міська, так і (щоправда, значно меншою мірою) сільська повсякденність регіону.

У **“Висновках”** сформульовано узагальнення, підбиті підсумки дослідження, головним результатом якого стали реконструкція урбанізаційних процесів у південноукраїнському регіоні 1861-1904 рр., з’ясування специфіки трансформації міської мережі, еволюції системи управління міськими поселеннями, вивчення місця “міського простору” в господарському та соціокультурному розвитку регіону, визначення особливостей міського населення Півдня.

Аналіз наявного на сьогодні історіографічного доробку дав можливість не тільки виявити лакуни та фактографічні помилки, констатувати мозаїчність вивченості південноукраїнської “міської історії” і відсутність узагальнюючого до-

слідження з історії Південної України, в якому в центр розгляду ставиться саме урбанізація як процес, але й звернути увагу на напрацювання з пов'язаних із урбанізацією проблем, що стосуються інших регіонів України, Російської імперії в цілому та її неукраїнських складових, простежити основні тенденції у світовій історичній урбаністиці, що дало змогу використати досвід попередників, критично застосувавши його до південноукраїнських реалій другої половини XIX – початку XX ст.

Репрезентативною джерельною базою дослідження слугують, у комплексі з корпусами опублікованих писемних джерел, фотодокументів, усноісторичних свідчень, речових, етнографічних і лінгвістичних джерел, – неопубліковані документи, виявлені у архівах, музеях, рукописних збірках бібліотек як безпосередньо Півдня (Одеси, Миколаєва, Севастополя, Сімферополя, Херсона, Дніпропетровська, Кіровограда, Запоріжжя, Луганська, Донецька, Мелітополя, Бердянська), так і Києва, Петербурга та Москви.

Усвідомлення специфіки урбанізаційної проблематики зумовило необхідність при формуванні методологічного інструментарію дослідження особливу увагу приділити міждисциплінарним підходам, апробувати на матеріалах Південної України урбаністичні концепції та підходи, випрацювані не лише істориками, але й соціологами, географами, архітекторами та фахівцями з інших дисциплін.

Аналіз і зіставлення чисельних підходів до дефініції міста, типологій, які застосовуються по відношенню до міських поселень Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., дали підстави взяти за основу офіційно-адміністративний статус конкретних населених пунктів регіону, при чіткому усвідомленні того факту, що офіційна імперська типологія населених пунктів, їхній поділ на “міські” та “неміські” були аж ніяк не ідеальними і не достатньо враховували чисельність населення, економічний стан та інші кондиції. Таке усвідомлення спонукає до широкого звернення, поряд з типологією за офіційним статусом, до цілої низки інших типологій, в основу яких покладено саме людність, рівень економічного розвитку, господарську спеціалізацію, географічне розташування та інші ознаки.

Реконструкція мережі міських поселень Півдня станом на окремі роки, із доповненням цієї дискретної картини виявленими фактами зміни офіційного статусу окремих населених пунктів, дає підстави стверджувати, що впродовж 1861-1904 рр. чисельність офіційних міст у регіоні зростає з 39 до 44, посадів – з 4 до 9. Стан джерельної бази та неузгодженість у підходах різних інституцій до визнання за населеним пунктом статусу містечка не дають можливості встановити точну кількість міських поселень відповідного типу. Разом із тим, маємо всі підстави говорити про тенденцію скорочення мережі містечок у кожній із південноукраїнських губерній.

Збереження впродовж другої половини XIX – початку XX ст. основного каркасу мережі офіційних міст регіону великою мірою було пов'язане з продовженням домінування адміністративної функції як основної, яка покладалася державою на відповідний тип міських поселень. Оскільки ж при певних змінах, яких зазнавала існуюча на 1861 р. мережа адміністративно-територіальних складових Півдня, адміністративними центрами нововлаштованих або трансформованих одиниць

залишалися вже існуючі офіційні міста, які і раніше виконували функції місць розміщення місцевих органів державної влади, певне зменшення серед міст регіону відсотку адміністративних центрів губерній, повітів, градоначальств, військових губернаторств, округів чітко корелюється з відсотком зростання загальної чисельності міст Півдня. Єдиним населеним пунктом регіону, який, отримавши статус міста після 1861 р., став адміністративним (повітовим) центром, був Луганськ. Простеження специфіки і динаміки “присутності” держави в житті конкретних населених пунктів в особі розміщених у них адміністративних структур дозволяє уточнити деталі еволюції системи управління певними територіями і безпосередньо міськими поселеннями та констатувати збереження крайньої обмеженості кола управлінських структур у посадах і містечках.

Формуючись і трансформуючись у загальноімперському, великою мірою уніфікованому, контексті система органів міського самоврядування Півдня все ж мала певну специфіку в плані хронології запроваджуваних змін і регламентації формування та діяльності органів громадського управління, що зумовлювалося зокрема особливим статусом Одеси. Реалії запровадження нововведень, передбачених Міськими положеннями 1870 і 1892 рр., продемонстрували різні стратегії міських громад і верхівок, зумовлені специфікою ситуації в кожному міському поселенні. Виявом взаємозв’язку міської і сільської місцевості стало розміщення в містах органів земського самоврядування, налагодження з якими взаємин структур міського громадського управління стало важливою сторінкою урбанізації в регіоні.

Неоднорідність складових південноукраїнського “міського простору”, контраверсійність розгортання модернізації в регіоні повною мірою далися взнаки в господарському розвитку міських поселень, у характері змін їхнього місця в економічному житті Півдня. Простеження змін, яких зазнавали межі “міського простору”, його планування та забудова, благоустрій міських поселень, зіставлення їх із відповідними аспектами господарського освоєння “сільського простору” виявило вельми різні темпи модернізаційних трансформацій не лише в селах у порівнянні з містами, але й у міських поселеннях різних типів і складових тих самих населених пунктів (в останньому випадку йдеться передусім про контраст між центральними частинами міст і передмістями).

Дослідження змін в економічних функціях міських поселень Півдня, провідних тенденцій у розвитку промисловості, транспорту, торгівлі, фінансової сфери, сільського господарства дозволяє конкретизувати специфіку модернізаційних процесів в економіці “міського простору” Півдня у порівнянні з сільською місцевістю Південної України і міськими поселеннями інших регіонів.

У процесі переходу від станової до класової стратифікації суспільства, який у багатьох аспектах так і залишився незавершеним, представництво окремих страт у населенні “міського простору” Південної України зазнало змін: у ході військової реформи був ліквідований військовий стан; серед городян кожної губернії регіону найбільше зріс відсоток селянства, меншою мірою – дворянства та іноземних підданих, і разом із тим зменшилося представництво духовенства. Натомість у представництві серед городян купців і міщан південноукраїнські губернії продемонстрували не настільки однозначні тенденції. При

цьому чітко простежуються відмінності в стратифікації мешканців міських поселень різних типів і сільського населення регіону фактично по кожній становій групі, що стало виявом урбанізаційних процесів, і в той же час важливим чинником, який впливав на темпи розгортання урбанізації в окремих складових “міського простору” та за його межами.

Міста відігравали домінуючу роль у суспільному житті Півдня: саме вони є важливим ключем до розуміння формування передумов соціальних конфліктів; саме тут значно більшою мірою, аніж на селі, формувався і зазнавав поширення суспільний рух; тут були сконцентровані різноманітні громадські організації, що діяли в регіоні. Разом із тим, сегменти “міського простору” Півдня суттєво різнилися рівнем соціальної активності, і низка з них у цьому плані мало відрізнялася від сільської місцевості, що демонструвало нетотальність поширення та вкорінення модернізації (певною мірою зумовлену самою неоднорідністю міст, наявністю міських поселень інших типів), невписування багатоманітності реальних населених пунктів в “ідеальну” дихотомію “село – місто”.

Простежені розширення мережі бібліотек, читалень, музеїв, театрів, інших закладів культури, розвиток видання і розповсюдження газет та журналів, поліграфічної справи, художньої літератури, музики, образотворчого мистецтва, науки дають підстави поставити під сумнів тезу про відсутність культурного розколу по лінії місто – село, але в той же час дозволяють виявити цілу низку “точок перетинання” села та міста в культурній сфері.

Розгортання модернізаційних процесів супроводжувалося трансформаціями освітньої сфери і системи охорони здоров’я. Тоді як розширення мережі середніх та вищих навчальних закладів у регіоні відбувалося майже виключно в межах офіційних міст, мережа закладів початкової освіти ширилась і в сільській місцевості. При цьому вчителі, які йшли з міст до села, великою мірою виступали провідниками модернізації. Розширення закладів охорони здоров’я впродовж другої половини XIX – початку XX ст. на селі мало значно різючіші масштаби, аніж у містах, хоча і станом на кінець періоду, що нас цікавить, городяни залишалися забезпеченими цими закладами краще, аніж мешканці сільської місцевості. Як в освітній сфері, так й у сфері охорони здоров’я міста та села мали цілу низку каналів взаємодії. При цьому мешканці села далеко не одразу сприйняли “міські нововведення” в обох сферах.

Простеження динаміки змін чисельності городян по окремих містах і в цілому по регіону дає підстави констатувати загальну чітку тенденцію концентрації населення в містах по всіх трьох губерніях Півдня і в той же час наявність важливих відмінностей у темпах зростання населення по різних населених пунктах. Найвищі показники зростання відсотку городян демонструвала Катеринославська губернія, найнижчі – Таврійська. Разом із тим, масштаби міграції до сільської місцевості Півдня великою мірою зумовили те, що, попри високі темпи зростання чисельності городян упродовж другої половини XIX ст., у порівнянні з 1850-ми рр. станом на 1897 р. всі три південноукраїнські губернії за показником відсотку городян відчутно опустилися в списку губерній Російської імперії. За показником зростання абсолютної чисельності населення містечок з 1860-х рр. до 1897 р. кожна з трьох губерній Півдня перевищувала середньоукра-

їнський показник, хоча при цьому відсоток містечкового населення в південноукраїнських губерніях залишався незначним у порівнянні з іншими українськими губерніями. Більш ніж у 3,5 рази зросло населення посадів Півдня. Втім, тоді як у випадку з містами і містечками головними джерелами зростання були міграція і природний приріст, посадське населення збільшилося головним чином за рахунок надання статусу посадів шістьом колишнім пригородам Миколаєва.

Важливим чинником, що впливав на характер урбанізаційних процесів, був поліетнічний склад населення, який виявлявся одним із проявів гетерогенності “міського простору”. Саме етнічним чинником певною мірою пояснюється наявність тієї “прірви” між містом і селом, що існувала у свідомості сільського населення. Етнічний склад мешканців міських поселень корелюється з їх конфесійним складом, хоча така кореляція і не є такою чіткою, як її подає видання “Міста Росії в 1904 році”.

Реалії Півдня певною мірою зумовили характер специфіки ментальності як міського, так і сільського населення регіону. Тут мало місце не лише масове поповнення населення за рахунок представників різних спільнот, чий ментальності аж ніяк не були ідентичними, але й існування територіальних спільнот, які самі сформувалися відносно недавно. Тож спостерігався складний процес поєднання рис ментальностей, які були притаманні тим спільнотам, з яких вийшли переселенці, із ментальностями, що формувалися безпосередньо в умовах Півдня. І це на тлі і в руслі тієї “боротьби ментальностей”, що відбувалася в імперії в цілому в контексті модернізації. Сільські переселенці спричинили певне “оселяння” ментальності городян, а останні, у свою чергу, перш за все через відхідників, вплинули на зрушення в традиційній ментальності сільських мешканців. При цьому, попри наявність доволі чисельних контактів між ними, село і місто у свідомості населення багато в чому залишалися двома “паралельними світами”.

З тенденціями в ментальних зрушеннях тісно взаємопов’язана специфіка змін міської повсякденності регіону в цілому, повсякденності окремих страт городян і сегментів “міського простору” Півдня. Навіть беручи до уваги гетерогенність міського населення, страти якого вельми різнилися між собою в плані повсякденності, та вельми відчутні відмінності у повсякденності міських поселень різних типів, маємо підстави говорити про наявність спільних рис міської повсякденності регіону, що відрізняли її від повсякденності сільської.

Вивчення урбанізації на півдні України дозволило сформулювати рекомендації щодо практичного використання здобутих результатів, визначити перспективи подальшого дослідження урбанізаційних процесів.

Основні положення дисертації викладено у таких монографіях і публікаціях:

Монографія:

1. Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки) / В.М. Константинова. – Запоріжжя: АА Тандем, 2010. – 596 с. (Рецензії: Довжук І.В. Рецензія на монографію: Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки). – Запоріжжя, 2010 / І.В. Довжук // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.:

ВІР УАН, 2010. – Випуск 42. – С.701-703; Водотика С.Г. Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки). – Запоріжжя: АА Тандем, 2010 / С.Г. Водотика // Музейний вісник. – №10. – Запоріжжя: АА Тандем, 2010. – С.253-254; Васильчук Г.М. [Рец.]: Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки). – Запоріжжя, 2010. – 596 с. / Г.М. Васильчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – Вип.ХХІХ. – С.248-249).

Археографічні видання:

2. Бердянська чоловіча гімназія (остання третина ХІХ століття) / Упорядники: В.М. Константинова, І.І. Лиман. – К.: Освіта України, 2006. – 528 с. – (Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том І). (Авторський внесок – 41 ум. др. арк.). (Рецензія: Войцехівський Ю. *Бердянська чоловіча гімназія (остання третина ХІХ століття) / Упорядники: В.М. Константинова, І.І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том І. – К.: “Освіта України”, 2006. – 528 с. / Ю. Войцехівський, Ю. Руда, В. Балута // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 13. – Рівне: РДГУ, 2008. – С.304-305).*

3. Бердянська чоловіча гімназія (1901-1919 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова. – К.: Освіта України, 2007. – 631 с. – (Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том ІІ). (Авторський внесок – 36 ум. др. арк.). (Рецензії: Мільчев В. *Бердянська чоловіча гімназія (остання третина ХІХ століття) / Упорядники: В.М. Константинова, І.І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том І. – К.: “Освіта України”, 2006. – 528 с. Бердянська чоловіча гімназія (1901-1919 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том ІІ. – К.: “Освіта України”, 2007. – 631 с. / В. Мільчев // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип.ХХІІ. – С.265-266; Дерман І.П. *Комплексное исследование истории высшего учебного заведения / И.П. Дерман // Актуальные проблемы и перспективы современного гуманитарного знания / Отв. ред. С.Н. Артемов, О.Н. Палиева; НГГТИ. – Ставрополь: Литера, 2009. – С.132-135; Макаренко Т.П. Бердянська чоловіча гімназія (остання третина ХІХ століття) / Упорядники: В.М. Константинова, І.І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том І. – К.: “Освіта України”, 2006. – 528 с. Бердянська чоловіча гімназія (1901-1919) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том ІІ. – К.: “Освіта України”, 2007. – 631 с. / Т.П. Макаренко // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Винар, Л. Войтович, Я. Ісаєвич та ін. – Вип. ХІІІ. – Дрогобич: Коло, 2009. – С.397-399; Золотар Л. Рецензія на археографічне видання “Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету” / Л. Золотар // *Zeszyty Historyczne Semper Fidelis. – 1(3)2010. – Rzeszów. – S.241-246).***

4. Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920 – 1935 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова. – К.: Освіта України, 2008. – 569 с. – (Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том III). (Авторський внесок – 32 ум. др. арк.). (Рецензії: Михайлюк В.П. *Рецензія на книги: Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття)* / Упорядники: В.М. Константинова, І.І. Лиман // *Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I.* – К.: “Освіта України”, 2006. – 528 с.; *Бердянська чоловіча гімназія (1901-1919)* / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова // *Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том II.* – К.: “Освіта України”, 2007. – 631 с.; *Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920-1935 роки)* / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова // *Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том III.* – К.: “Освіта України”, 2008. – 569 с. / В.П. Михайлюк // *Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип.23.* – Ч.1. – Луганськ, 2009. – С.224-225; Кочергін І.О. *Історія Бердянського державного педагогічного університету в документах* / І.О. Кочергін // *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 7.* – Дніпропетровськ: НГУ, 2010. – С.225-230; Грибовський В.В. *Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету* / Упорядники: В.М. Константинова, І.І. Лиман. – Т.1-3. – К.: Освіта України, 2006-2008 / В.В. Грибовський // *Музейний вісник.* – №10. – Запоріжжя: АА Тандем, 2010. – С.247-251; Полторак В. *Від гімназії до університету: історія одного навчального закладу...* [Рец.: *Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету* / Упорядники: В.М. Константинова, І.І. Лиман. – Т.1-3. – К., 2006-2008] / В. Полторак // *Чорноморська минушина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва при Інституті історії України НАН України.* – Вип.5. – Одеса, 2010. – 164-165).

5. Бердянський інститут соціального виховання. Педагогічний інститут. Учительський інститут (1932-1953 роки) / Упорядники: В.М. Константинова, І.І. Лиман. – К.: Освіта України, 2009. – 782 с. – (Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том IV). (Авторський внесок – 47 ум. др. арк.).

6. “Бердянський літописець” Василь Крижанівський / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова. – Бердянськ-Київ-Едмонтон: РА “Тандем-У”, 2007. – 300 с. (Авторський внесок – 7 ум. др. арк.).

7. “Кращий порт Азовського моря”. Літопис історії Бердянська очима кореспондентів “Одеського Вісника” (1861-1875 рр.) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова. – Бердянськ-Таганрог: РА “Тандем-У”, 2007. – 360 с. (Авторський внесок – 11 ум. др. арк.).

8. “Повітова столиця”. Літопис історії Бердянська очима кореспондентів “Одеського Вісника” (1876 – 1893 рр.) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова. – Бердянськ-Невинномиськ: РА “Тандем-У”, 2007. – 339 с. (Авторський внесок – 10 ум. др. арк.). (Рецензія: Мартиненко Ю. *Рецензія на археографічні видання “Літопис історії Бердянська очима кореспондентів*

“Одеського Вісника”” / Ю. Мартиненко // *Zeszyty Historyczne Semper Fidelis*. – 2(4)2010. – Rzeszów. – S.211-218).

Брошура:

9. Константинова В.М. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на півдні України (друга половина XIX – початок XX століття) / В.М. Константинова. – Запоріжжя, 2011. – 100 с.

Статті у наукових фахових виданнях:

10. Константинова В.М. Урбанізаційні процеси на півдні України в останній чверті XVIII – середині XIX ст. / В.М. Константинова // Література та культура Полісся. – Вип. 27. – Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – С.48-52.

11. Константинова В.М. Рух регламентованої документації міських органів самоврядування Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. / В.М. Константинова (В.М. Циберт) // Український історичний збірник / Головний редактор В. Смолій; заступник головного редактора Т. Чухліб. – Вип.6. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С.334-343.

12. Константинова В.М. Розвиток внутрішньої торгівлі та промисловості у південноукраїнських містах останньої чверті XVIII – середини XIX ст. / В.М. Константинова // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т.10. – К, 2005. – С.292-304.

13. Константинова В.М. Інформативні можливості джерел щодо торговельного розвитку південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – середини XIX століття / В.М. Константинова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С.76-80.

14. Константинова В.М. Основні архівні зібрання документів із соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / В.М. Константинова // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Вип. 15. – Запоріжжя, 2005. – С.18-24.

15. Константинова В.М. Студії з історії розвитку південного регіону як напрям історіографічних досліджень з соціально-економічного розвитку південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – середини XIX ст. / В.М. Константинова // Український історичний збірник. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип.8. – С.339-347.

16. Константинова В.М. Проблема визначення чисельності населених пунктів міського типу на території Південної України у перші часи після ліквідації Вольностей Війська Запорозького (до питання про відсутність традиції міського способу буття у запорозького козацтва) / В.М. Константинова // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І.І.Мечникова. – Вип.17. – Одеса: Астопринт, 2006. – С.162-166.

17. Константинова В.М. Південноукраїнські міста в адміністративній системі Російської імперії останньої чверті XVIII ст. / В.М. Константинова // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 3. – Дніпропетровськ: НГУ, 2006. – С.48-54.

18. Константинова В.М. Видовий аналіз законодавчих документів із соціально-економічного розвитку південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – середини XIX ст. / В.М. Константинова // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя: “Просвіта”, 2006. – Вип.16. – С.24-27.

19. Константинова В.М. Публікації джерел із соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. / В.М. Константинова // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII-XIX століття. – Вип.9. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2008. – С.230-239.

20. Константинова В.М. Публікації “Одеського Вісника” як джерело з історії Бердянська останньої чверті XIX ст. / В.М. Константинова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXV. – С.214-218.

21. Константинова В.М. Документи Повного Зібрання законів Російської імперії як джерело з історії Азовського козацького війська / В.М. Константинова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXVI. – С.182-186.

22. Константинова В.М. Інформативні можливості матеріалів Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. для вивчення специфіки станової стратифікації міського населення Катеринославської і Таврійської губерній / В.М. Константинова // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2009. – Вип. XXX. – С.155-162.

23. Константинова В.М. Специфіка етнічного складу міського населення Херсонської губернії кінця XIX ст. / В.М. Константинова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С.71-76.

24. Константинова В.М. Від селянської до міської реформи: матеріали щодо міст Південної України в Повному Зібранні законів Російської імперії / В.М. Константинова // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон: Вид. ХДУ, 2010. – Вип. XXXI-XXXII. – С.86-93.

25. Константинова В.М. Бердянськ кінця XIX ст.: особливості складу населення приморського повітового міста Південної України / В.М. Константинова // Музейний вісник. – № 9. – Запоріжжя, 2009. – С. 147 – 153.

26. Константинова В.М. Джерела локальної історії освіти: проект створення багатотомного археографічного видання з історії Бердянського державного педагогічного університету / В.М. Константинова // Наукові записки Інституту Української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т.19. – Кн.2. – Част.2. – К., 2009. – С.372-381.

27. Константинова В.М. Матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. як джерело для вивчення особливостей етнічного

складу міського населення губерній Південної України кінця XIX ст. / В.М. Константинова // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – №8 (138). – Частина 1. – 2009. – С.119-125.

28. Константинова В.М. Чиновники, інтелігенція, міщани...: населення Бердянська кінця XIX ст. за статистичними джерелами / В.М. Константинова // Інтелігенція і влада: громадсько-політ. наук. збір. Вип.19 / М-во освіти і науки України; Одес. нац. політех. ун-т; [редкол.: Г.І.Гончарук (гол. ред.) та ін.]. – Одеса: Астропринт, 2010. – С.24-30.

29. Константинова В.М. Специфіка етнічного складу населення міст Катеринославщини кінця XIX ст. (за матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р.) / В.М. Константинова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – Вип. XXVIII. – С.110-116.

30. Константинова В.М. Етнічний склад населення міст Таврійської губернії наприкінці XIX ст. / В.М. Константинова // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Вип.24. – Запоріжжя, 2010. – С.13-18.

31. Константинова В.М. Колишній директор Катеринославської гімназії Микола Степанович Алаєв: бердянський період діяльності / В.М. Константинова // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 7. – Дніпропетровськ: НГУ, 2010. – С.143-148.

32. Константинова В.М. “Вікна в Європу”: динаміка зростання чисельності населення портових міст Приазов'я в другій половині XIX – на початку XX ст. / В.М. Константинова // Література та культура Полісся. – Вип.58. – Ніжин, 2010. – С.277-284.

33. Константинова В.М. Південноукраїнська історична урбаністика на межі тисячоліть / В.М. Константинова // Історія української науки на межі тисячоліть: 36. наук. праць / Відп. редактор О.Я. Пилипчук. – Вип.47. – 2010. – С.102-107.

34. Константинова В.М. Законодавчі джерела з історії Миколаєва 1870-1881 років / В.М. Константинова // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Випуск 127. Том 140: Історичні науки. – Миколаїв: ЧДУ імені Петра Могили, 2010. – С.112-117.

35. Константинова В.М. Розвиток шляхів сполучення і транспорту як складова урбанізаційних процесів на півдні України другої половини XIX – початку XX ст. / В.М. Константинова // Література та культура Полісся. – Вип.61. – Ніжин, 2010. – С.138-147.

36. Константинова В.М. Розбудова мережі культурних установ міських поселень Південної України (1861-1904 рр.) / В.М. Константинова // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Вип.28. – Луганськ, 2010. – С.43-49.

37. Константинова В.М. Перше десятиліття міської реформи: південноукраїнські міста в дзеркалі матеріалів Повного Зібрання законів Російської імперії / В.М. Константинова // Музейний вісник. – №10. – Запоріжжя: АА Тандем, 2010. – С.158-166.

38. Константинова В.М. Специфіка містобудування Південної України другої половини XIX – початку XX ст. / В.М. Константинова // Наукові праці істо-

ричного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – Вип. XXIX. – С.44-48.

39. Константинова В.М. Законодавство щодо міст Південної України в період від Маніфесту про воцаріння Олександра III до Міського положення 1892 р. / В.М. Константинова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Вип.19. – Рівне: РДГУ, 2010. – С.191-195.

40. Константинова В.М. Землі південноукраїнських міських поселень другої половини XIX – початку XX ст. / В.М. Константинова // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Вип.26. – Запоріжжя, 2011. – С.73-79.

41. Константинова В.Н. Городское население Российской империи конца XIX века: гендерный аспект (на примере Екатеринославской губернии) / В.Н. Константинова // Женщина в российском обществе. – №4 (53). – Иваново, 2009. – С.83-93.

42. Константинова В.Н. Гендерный аспект структуры городского населения Таврической губернии в конце XIX века / В.Н. Константинова // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2010. – №2 (1). – С.208-213.

Інші публікації:

43. Константинова В.М. Заселення міст Південної України запорозькими козаками в останній чверті XVIII ст. / В.М. Константинова // Національна перлина Запорожжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця. Перший міжнародний конгрес: Збірник тез доповідей. – Запоріжжя: ЗДУ, 2004. – С.46-47.

44. Константинова В.М. Проблема визначення чисельності населених пунктів міського типу на території Південної України у перші часи після ліквідації Вольностей Війська Запорозького (до питання про відсутність традиції міського способу буття у запорозького козацтва) / В.М. Константинова // Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії. Міжнародна наукова конференція: Тези доповідей. – Одеса, 2005. – С.40-42.

45. Константинова В.М. Запорозьке козацтво та урбанізаційні процеси на півдні України в останній чверті XVIII століття / В.М. Константинова // Запорозька старовина. – Вип.3. – Запоріжжя: Вид. ВАТ “Мотор Січ”, 2005. – С.140-143.

46. Константинова В.М. Міська колонізація та колишнє запорозьке козацтво (остання чверть XVIII ст.) / В.М. Константинова // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. – Вип.2. – Нікополь-Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – С.134-135.

47. Лиман І. Археографічне видання “Джерела з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I: Бердянська чоловіча гімназія (1872-1897)” / І. Лиман, В. Константинова // Рідна школа. – 2006, червень. – С.77-80. (Авторський внесок – 0,2 ум. др. арк.).

48. Лиман І.І. Азовське козацьке військо в публікаціях “Одеського Вісника” / І.І. Лиман, В.М. Константинова // Матеріали міжнародної науково-

практичної конференції “Сучасні проблеми в дослідженні історії Запорозького козацтва”, м. Запоріжжя, 11-12 жовтня 2007 р. – Запоріжжя, 2007. – С.74-78. (Авторський внесок – 0,2 ум. др. арк.).

49. Лиман І.І. Матеріали про Азовське козацьке військо в щоденниках “бердянського літописця” В. Крижанівського / І.І. Лиман, В.М. Константінова // Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень. – Вип.4. – Дніпропетровськ: Пороги, 2008. – С.124-128. (Авторський внесок – 0,2 ум. др. арк.).

50. Константінова В.М. Вивчення феномена сприйняття урбанізаційних процесів в селянській традиції за матеріалами експедицій по селах Південної України / В.М. Константінова // Усна історія в науковому дослідженні. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Запоріжжя, 23-24 травня 2008 року. – Запоріжжя: Тандем-У, 2008. – С.31-33.

51. Константінова В.М. “Перлина Північного Приазов’я” періоду “великих реформ” (за матеріалами газети “Одеський Вісник”) / В.М. Константінова // Північне Приазов’я / За ред. В.В. Крижка, В.А. Папанової та ін. – Донецьк-Бердянськ: Норд-Прес, БДПУ, 2008. – С.130-137.

52. Константінова В. Релігійні традиції запорожців у задунайського козацтва / В. Константінова, І. Лиман // Чорноморська минувщина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту Історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип.4. – О.: Фенікс, 2009. – С.96-104. (Авторський внесок – 0,4 ум. др. арк.).

53. Константінова В.М. Статус населених пунктів Азовського козацького війська в мережі міських поселень Катеринославської губернії 1860-х рр. / В.М. Константінова // Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції “Історія запорозького козацтва в пам’ятках та музейній практиці”. – Спеціальний випуск. – Запоріжжя: А&V.Art GROUP, 2010. – С.91-93.

54. Лыман И.И. [Рец.] Слово ученых / И.И. Лыман, В.Н. Константинова // Михайличенко В., Денисов Е., Тишаков Н. Бердянск. Взгляд через столетия. – Бердянск: Південна зоря; Запорожье: Дикое Поле, 2010. – С.420-422. (Авторський внесок – 0,1 ум. др. арк.).

55. Константінова В.М. Матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. по Херсонщині, Тавриді та Катеринославщині: специфіка етнічного складу міського населення кінця XIX ст. / В.М. Константінова // Наукові записки / Херсонський краєзнавчий музей. – Херсон: Айлант, 2010. – С.131-141.

56. Константинова В.Н. Таганрог и города Южной Украины 1861-1870 гг. в материалах Полного собрания законов Российской империи / В.Н. Константинова // Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Спеціальний випуск №2. Гуманитарные науки. – Таганрог: Изд. отдел ТГПИ, 2010. – С.224-230.

57. Лыман И.И. Бердянск и его уезд последней четверти XIX века в публикациях “Одесского Вестника” / И.И. Лыман, В.Н. Константинова // Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Гуманитарные науки. – Таганрог: Изд-во ТГПИ, 2008. – Спеціальний випуск №2. – С.108-112. (Авторський внесок – 0,2 ум. др. арк.).

58. Константинова В.Н. Северное Приазовье: исследование устной истории как составляющая исторической урбанистики / В.Н. Константинова // Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Гуманитарные науки. – Таганрог: Изд. центр ТГПИ, 2009. – №2. – С.362-367.

59. Константинова В.Н. Бердянская мужская гимназия – предшественница Бердянского государственного педагогического университета / В.Н. Константинова // Актуальные проблемы и перспективы современного гуманитарного знания / Отв. ред. С.Н. Артемов, О.Н. Палиева; НГГТИ. – Ставрополь: Литера, 2009. – С.141-145.

АНОТАЦІЇ

Константинова В.М. Урбанізаційні процеси на півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Донецький національний університет. – Донецьк, 2011.

У дисертації на основі широкого кола джерел вперше в історіографії комплексно досліджено урбанізаційні процеси в південноукраїнському регіоні 1861-1904 рр. Проаналізовано типології міських поселень; зроблено спробу реконструкції мережі міських поселень Південної України та простеження її трансформацій; визначено місце міських поселень у системі державного управління; простежено специфіку становлення та розбудови органів міського самоврядування; досліджено господарське освоєння “міського простору” Півдня; розглянуто зміни соціальної стратифікації та соціальної мобільності; встановлено роль міських поселень у суспільному житті регіону; показана роль міст як культурних центрів; висвітлено роль міських поселень у розбудові системи освіти та охорони здоров'я; вивчено демографічні процеси у “міському просторі” Південної України; розкрито особливості етнічного складу городян; з'ясовано специфіку і взаємозалежність ментальностей міського населення і мешканців сільської місцевості, їх трансформацій в умовах модернізації; встановлено особливості міської повсякденності.

Ключові слова: урбанізація, міське поселення, міський образ життя, міська традиція, модернізація, південь України, процес, статус міста.

Константинова В.Н. Урбанизационные процессы на юге Украины (вторая половина XIX – начало XX в.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Донецкий национальный университет. – Донецк, 2011.

В диссертации впервые в историографии комплексно исследованы урбанизационные процессы в южноукраинском регионе 1861-1904 гг. Проведена эвристическая работа, в результате которой неопубликованные источники по проблематике исследования выявлены в 27 архивных, музейных и библиотечных

учреждениях Украины и России. Значительный процент таких источников вводится в научный оборот впервые.

Анализ разнообразных типологий городских поселений дал основания взять за основу официальный административный статус конкретных населенных пунктов региона, при четком осознании того, что официальная имперская типология была далека от идеальной и не достаточно учитывала численность населения, экономическое состояние и другие кондиции. Это вызвало необходимость широко обращаться и к ряду иных типологий, в основе которых лежат людность, уровень экономического развития, функции, географическое положение и т.д.

Предпринята попытка реконструкции сети городских поселений Южной Украины и прослеживания ее трансформаций.

По законодательным источникам прослежены тенденции в изменении внимания официального Петербурга к каждому официальному городу Южной Украины; изучена эволюция системы управленческих структур, представленных в городских поселениях региона.

Обращено внимание на специфику становления и развития органов городского самоуправления, конкретизирован характер их взаимоотношений с расположенными в городах земскими структурами.

Выявлена специфика формирования и состояния границ “городского пространства” как территории отдельных городских поселений; сделаны обобщения относительно темпов, характера и особенностей градостроительства, благоустройства городских поселений; получило дальнейшее развитие изучение изменений в экономических функциях городских поселений, тенденций их экономического развития, специфики модернизационных процессов в экономической сфере городских поселений Южной Украины в сравнении с сельской местностью Юга и городскими поселениями других регионов.

В контексте исследования социокультурных аспектов урбанизационных процессов рассмотрены изменения в социальной стратификации населения как отдельных южноукраинских городов, так и “городского пространства” региона в целом; акцентировано внимание на особенности социальных процессов в городах в сравнении с населенными пунктами других типов; показана роль городов как культурных центров, изучено расширение сети культурных учреждений в регионе; освещена роль городских поселений в развитии системы образования и здравоохранения.

Изучены демографические процессы в “городском пространстве” Южной Украины. Прослежено, как изменялась численность населения отдельных городов, количество городских жителей региона в целом, как соответствующие показатели коррелируются с изменениями общего количества жителей трех южноукраинских губерний. Обращено внимание на роль миграции, естественного прироста и расширения сети городских поселений в росте процента горожан.

Раскрыты особенности этнического состава городского населения Юга.

Выяснена специфика и взаимозависимость ментальностей городского населения и жителей сельской местности, их трансформаций в условиях модернизации.

Изучена специфика повседневности “городского пространства” Юга и его составляющих.

Ключевые слова: урбанизация, городское поселение, городской образ жизни, городская традиция, модернизация, юг Украины, процесс, статус города.

Konstantinova V.M. Processes of urbanization in the South of Ukraine (the second half of the XIX – the early XX century). – Manuscript.

The dissertation on obtaining the degree of Doctor of Sciences (History) in the speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Donetsk National University. – Donetsk, 2011.

The dissertation is a first complex study of the urbanization in the South of Ukraine (1861-1904 years), accomplished on the base of numerous primary sources. The typology and dynamics of changes in the number of urban settlements of the South are studied. Evolution of the system of management by urban settlements, the role of urban settlements in the economic development of the South are enucleated. Socio-cultural aspects of urbanization in the region (social stratification and social mobility; the role of urban settlements in the social life of the South; cities and towns as cultural centers; the role of urban settlements in development of educational institutions and public health services) are analyzed. Specifics of urban population of the region (peculiarities of population concentration; ethnic structure of townspeople; urban mentality; peculiarities of urban everyday life) are characterized.

Key words: urbanization, urban population, urban way of life, urban tradition, modernization, the South of Ukraine, process, urban status.